

Toplum ve Bilim

SAYI 145 • 2018

Toplum ve Bilim Bu sayıda...	3
Çimen Günay-Erkol İllet, zillet, erkeklik: Eleştirel Erkeklik Çalışmaları ve Türkiye'deki seyri	6
Kurtuluş Cengiz - Önder Küçükural Sabitleyici bir tartışma (argümantasyon) pratiği olarak erkeklik	32
Gökhan Topçu Varsayılan aile kısıcında babalık: Türkiye'de farklı babalık algıları ve sosyal politika ilişkisi	54
Oya Açıklan - Erdiñ Kineşçi Bakıcı erkekler: Karaman'da güvercin yetiştiricileri	102
Pınar Selek Şiddetin öznesini kurmak ya da erkek yapmak	130
Aslıhan Öztürk Risk toplumunda erkeklik ve şiddet: Düşünümselliğin izinde erkeğin dönüşümü	138
Eylem Ümit Atılgan Erkeklerin öldürme hakkı: Erkeklik indirimi	161
Özlem Cankurtaran Şiddet faili erkeklerle feminist bir çalışma denemesi üzerine notlar: "Kadın dediğin kadınlığı erkek dediğin erkekliğini bilecek"	194
Güneş Sezen Ahmed Rasim'in cep romanlarından <i>Tecârib-i Hayat</i> 'ta yeni bir erkeklik imkânı	208
Fatma Damak Erkekliğin yitiminden queerin bitimine: <i>Troya'da Ölüm Vardı</i>	233
Egem Atik Adadaki adamlar: <i>Körburun</i> romanında çatışan erkeklik temsilleri	261

DEĞİNİ

Figen Şakacı Baba yarısı, ana yarısı...	276
Gaye Borahoğlu Vasat bir erkeklik hali olarak Hilmi Aydın	281
Gürsel Korat Yazarın nötr cinsiyeti	284
Şenol Topcu Erkeklik Çalışmaları kaynakçası	289

ABSTRACTS (İngilizce özetler)

334

Toplum ve Bilim

ÜÇ AYLIK DERGİ

KAPAK: Seda Mit

KAPAK FOTOĞRAFI: Elif Can Demirtaş

ÜÇ AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

KURUCU EDITÖRLER
Asaf Savaş Akat
Sencer Divitçioğlu

İMTİYAZ SAHİBİ
İletişim Yay. Gaz. Basın San. ve Tic. A.Ş.

TÜZEL KİŞİ TEMSİLCİSİ
Tuğrul Paşaoğlu

YAYIN YÖNETMENİ
Nilgün Tokar
Yüksel Taşkın

YAZI KURULU
Olcay Akyıldız
Polat S. Alpman
Seda Altuğ
Eylem Ümit
Asena Günal
Burak Onaran
Serdar Şengül
Serdar Tekin
Ömer Turan
Ebru Voyvoda
Sibel Yardımcı

YAYIN DANIŞMA KURULU
İsmet Tanıl Bora
Ayşe Buğra
Ahmet İnsel
Huricihan İslamoğlu
Orhan Koçak
Semih Sökmen

SORUMLU YAZIŞLARI MÜDÜRÜ
Kerem Ünüvar

YAZI İŞLERİ MÜDÜR YARDIMCISI
Kıvanç Koçak

YAYIN SEKRETERİ
Aybars Yanık

DOSYA EDITÖRLERİ
Çimen Günay-Erkol
Eylem Ümit Atılğan
Olca Akyıldız

KAPAK VE
SAYFA DÜZENİ TASARIMI
Ali Artun
Ümit Kıvanç
Özlem Özkal

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi
B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212.613 38 46

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

İLETİŞİM YAYINLARI · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3
Fatih 34122 İstanbul
Tel. 212.516 22 60-61-62
Faks: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayımlanan yazılar
Sociological Abstracts indeksinde
yer almaktadır.

İllet, zillet, erkeklik: Eleştirel Erkeklik Çalışmaları ve Türkiye'deki seyri

Çimen Günay-Erkol*

Özet: Eleştirel Erkeklik Çalışmaları, anti-feminist veya maskülinist vurgular taşıyan diğer Erkeklik Çalışmaları yaklaşımlarından farklı olarak, toplumsal cinsiyet eşitsizliği konusunda feminizmin öncelikli araştırma nesnesi olmayan erkeklik olgusuna yönelir. Eleştirel Erkeklik Çalışmaları, İkinci Dalga feminizmin su yüzüne çıkarttığı teorik tartışmalardan doğmuş ve evrensel sabitlere dayanmayan cinsel farklılık biçimleri üzerine bir araştırma alanı açmıştır. Bu alanda, "hegemonik erkeklik", "toksik erkeklik", "içerimli (inclusive) erkeklik", "erkeklik krizi", "gex" gibi kavramlar çerçevesinde, erkekliklerin toplumsal cinsiyet hiyerarşileri ile ilişkileri hakkında araştırmalar yürütülmektedir. 1980'lerden bugüne, dünyanın pek çok ülkesinde farklı disiplinlerden gelen araştırmacılar, erkeklik normları ve bu normları yeniden üreten okul, spor, aile gibi yapılar çerçevesinde erkeklige içkin kabul edilen şiddet, iktidar, rekabetçilik, rasyonellik, fizikî güç övgüsü, bedensel dayanıklılık gibi çeşitli unsurları eleştirel bir gözle incelemiş ve erkeklığın erkekleri de esir alan tehditkâr yapısını gözler önüne sermiştir. Yürütülen çalışmalar, erkeklik imge ve söylemlerinden zarar gören erkekler bulunduğuna dikkati çekmekte ve bu farkındalığın açık bir tartışmaya dönüşmesine destek olmaya çalışmaktadır. Bu yazının amacı, Eleştirel Erkeklik Çalışmaları'nın tarihsel gelişimini ortaya koymak, yaşanan teorik tartışmalara ışık tutmak ve bu alanda Türkiye'de yürütülen araştırmaları belirginleştirmektir.

Anahtar sözcükler: Erkeklik, toplumsal cinsiyet, hegemonik erkeklik, içerimli erkeklik, gex.

Giriş

Erkeklik Çalışmaları, 1960'ların sonlarından itibaren sistematik olarak ve eleştirel bir perspektiften bilgi üretilen bir alandır.** Bu çalışma alanı, feministlerin

(*) Dr. Öğretim Üyesi, Özyeğin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul; Eleştirel Erkeklik İncelemeleri İnisiyatifi (EElİ) üyesi. Cimen.Gunay@ozyegin.edu.tr.

(**) Bu yazıyı okuyarak eleştiri ve yorumlarını benimle paylaşan Fatma Damak, Güneş Sezen, Egem Atik ve Uğur Çalışkan'a; EElİ üyeleri Nurseli Yeşim Sünbüloğlu, Şahinde Yavuz, Selin Akyüz, Özlem Duva, Atilla Barutçu ve Murat Göç'e ve eleştirileriyle yol gösteren hakemlere teşekkür ederim.

Vietnam ve Soğuk Savaş deneyimlerinin gölgesi altında yürüttüğü tartışmalardan filizlenmiştir. Bu yazıda, alanda üretilen kavramları ve kuramsal argümanları açarak politik aktivizm kanadı da olan bu araştırma alanının akademik ilgisini belirginleştireceğim ve feminizmin tarihsel gelişimi ile iç içe olan temel tartışmalarını ele alacağım. Öncelikle, kadınların kendilerini politik özne olarak kabul ettirme çabalarının da etkisiyle, incelenmesine fazla gerek duyulmadan sabit ve evrensel kabul edilen erkeklik olgusunun, feminizmin tarihsel gelişimi içinde Birinci, İkinci ve Üçüncü Dalga tarafından nasıl görüldüğüne kısaca değinip Erkeklik Çalışmaları'nın kendi kavramlarını üretmeye başladığı yıllara uzanacağım ve teorik tartışmaları konu ederek alandaki gelişmeleri göstereceğim. Son olarak da Türkiye'deki çalışmalara değinerek gelecekte yürütülebilecek araştırmalara işaret edeceğim.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde erkeklik konusunda iki temel düşünce geçerlidir. Bunlardan birincisi, patriyarkanın evrensel eril tahakkümün ürünü ve zamandan bağımsız bir gerçeklik olarak değerlendirilmesidir. İkincisi ise, kadınlara uygulanan tahakkümün toplumsal normlarla bir iktidar biçimi olarak pekiştirildiği düşüncesini takiple “toplumsal cinsiyet” olarak erkeklik kavramının oluşmasıdır. Sonuçta, İkinci Dalga feminizmin “toplumsal cinsiyet” kavramını ortaya çıkarmasıyla, biyolojik determinizm bir ölçüde sarsıldıysa bile, toplumsal olarak belirlenen bir cinsiyet rolü olarak erkeklik tartışılırken devreye yine biyoloji girer. Çünkü şiddet ile erkeklik ilişkisi ele alındığında, tartışmalar yine erkeğin “doğası”na ve biyolojiye uzanır. Bu dönemdeki tartışmalarda, erkeğin “doğası” gereği şiddete eğilimli olduğu iddiası, erkeğin toplumsal olarak oluştuğu fikri ile yan yana durmuş ve patriyarkal sistemin nasıl oluştuğu ve sürdürüldüğünü açıklamada temel argüman olarak kullanılmaya devam etmiştir. Dolayısıyla, erkeklik, İkinci Dalga'ya dahil olan kimi feministler tarafından, paradoksal bir şekilde, hem toplumsal dinamiklerin etkisinde “dışarı”dan gelecek erkeğe musallat olan bir “illet”, hem de “içeri”den kaynaklanan, erkeğin vücudundan atması gereken bir “zillet” (*abject*) muamelesi görmüştür.

İkinci Dalga'nın toplumsal cinsiyet tartışmasını derinleştirmesinde, Vietnam Savaşı'nın yakıcı sorunları ile boğuşan Amerikan toplumunda askere gitmeyi ve öldürmeyi reddeden erkeklerin önemli rolü bulunur. Amerikan siyaseti, sadece komünizm ile mücadelesi nedeniyle değil, bir yandan da giderek örgütlü bir hale bürünen kadın ve eşcinsel özgürlüğü hareketlerinin karşısına geleneksel savaşçı erkekliği çıkartma çabasıyla Vietnam ile savaşa girme kararı alır (Riesman, Glazer ve Denney, 2001). 1955'te başlayan ve 1975'te sona eren bu savaş dönemi, özgürlük hareketlerinin yükselişine ve toplumsal cinsiyet konusundaki kuramsal tartışmaların çoğalmasına tanıklık eder. Toplumsal cinsiyetin etkililiği, biyolojik cinsiyet üzerine inşa edilmesinin yanlışlığı gibi tartışmalar da yaşanmaya başlamıştır; ancak biyolojiye yaslanma fikrini kuvvetli bir şekilde yerinden eden ivme Üçüncü Dalga'dan gelir (Douglas, 1973; Yanagisako

ve Collier, 1987). 1990'lardaki Üçüncü Dalga'da, öncesiz/sonrasız ve değişmeyen tek bir "erkeklik" etrafında yürürlüğe giren, tek yönlü ve doğrusal iktidar fikriyle birlikte, Birinci ve İkinci Dalga'nın içindeki evrenselleştirici ve özcü eğilimler açıkça hedef alınır.

Üçüncü Dalga, kadın-erkek ikili karşıtlığını aşındırarak tek ve değişmez bir erkeklik olmadığı, çeşitlenen ve çatışan erkekliklerden söz etmek gerektiği iddiasını belirginleştirir. Erkekler ve kadınlar arasındaki doğrusal olduğu savlanan iktidar modelinin siyahlar, yoksullar, yaşlılar ve diğer ötekilere yönelen şiddet için çözümleyici retorikten yoksun olduğu görüşü, post-kolonyalizmin feminizmin beyaz-orta sınıf öznelere dayandığı eleştirisi ve Batı modernitesi dışında kalan bağlamlara ilişkin körlük taşıdığını hatırlatması, feminizmin öznesinin yekpare bir kadın olarak düşünülmeceğini iddia eden post-yapısalcı görüş gibi diğer temel tartışmalar, Üçüncü Dalga'nın içinde, erkeklik nosyonunu verili kabul etme alışkanlığını askıya almaya çalışan türde bir eleştirel düşüncüyü işlevselleştirir. *Queer* hareket ve teori ile Eleştirel Erkeklik Çalışmaları alanı bu deneyimlerle zenginleşir.

Eleştirel Erkeklik Çalışmaları perspektifi, Amerika'da kırk iki yıldır toplumsal cinsiyet ayrımcılığına karşı etkinlik gösteren NOMAS (National Organization for Men Against Sexism, <http://nomas.org/>) örgütü tarafından canlı tutulmaktadır. Avustralya'da erkeklerin kadınlara uygulanan şiddete karşı çıkmaya çağırdıkları White Ribbon (Beyaz Kurdele, <https://www.whiteribbon.org.au/>) hareketi ve Birleşmiş Milletler destekli MenEngage (<http://menengage.org/>) oluşumu, Eleştirel Erkeklik Çalışmaları alanını ortaya çıkaran mücadelenin alandaki tezahürlerinden etkileri bugüne uzanan diğer birkaç oluşumdur. Amerika'nın savaştaki yenilgisi, erkeklerin savaşa zorlanmalarından hareketle onların toplumsal yüklerinin ağırlığını tartışmaya açan, kimisi feminizm karşıtı olan "erkek özgürlüğü" hareketlerine de ilham vermiştir. Erkek özgürlüğü hareketleri içinde de erkeklerin toplumsal cinsiyet rollerinden duydukları sıkıntılar tartışmaya açılmış, ancak muhafazakâr sağ kanadın devreye girmesiyle birlikte, işçi hakları ve benzeri konulara doğru genişlemeye çalışan bu harekete, 1970'lerin sonlarına doğru anti-feminist sesler de karışmıştır (Messner, 1998).

Ben bu yazıda, Erkeklik Çalışmaları'nın "eleştirel" kolunu oluşturan pro-feminist/feminist yöneliminden söz ettiğim için anti-feminist veya maskülinist vurgular taşıyan diğer yaklaşımları çerçevenin dışında bıraktım. Erkeklik Çalışmaları genel ifadesi, bu yaklaşımların hepsini kapsar. Eleştirel Erkeklik Çalışmaları ifadesi ise, toplumsal cinsiyet eşitsizliği konusunda feminizmin öncelikli araştırma nesnesi olmayan erkeklere eleştirel bir dikkat ile yönelir. "Toksik erkeklik" ve "erkeklik krizi" kavramlarımı ise sadece özetle andım ve burada tarihsel gelişimi sergilenen kuramsal tartışmanın seyrine katmadım. "Toksik erkeklik" kavramı ile çerçevelenen, fiziksel ve mental güçlülük, hisleri dışarı vurmamak, şiddete eğilim gibi özellikler, bunların tam tersinin kadınsı olduğu iddiası-

na ve kadınlığın reddine dayanır. “Toksik erkeklik” kavramını, erkekliğin “kötücül” özelliklerden arındırılarak belirli “iyicil” özelliklere sahip olması sağlarsa, toplumsal cinsiyet eşitsizliği sorunu çözülecektir düşüncesini beraberinde getirdiği için kullanışlı bulmuyorum. Erkeklerin “doğa”larından kaynaklanan kötücül özellikler taşıdıkları düşüncesi etrafında şekillendirilen bu kavram, erkekliklerin dinamik ve değişken yapısını anlamakta yetersiz kalmaktadır.

“Erkeklik krizi” olarak ifadesini bulan tartışmalardan da kastım, şiddet uygulayan erkeklerin sayısındaki artışı neoliberal düzende değişen erkeklik rollerine ve geçtiğimiz yüzyılda çok aşama kaydeden kadın özgürlüğü hareketlerine bağlayan ve erkekliğin bu nedenle krizde olduğunu ifade eden yaklaşımlardır (Faludi, 1999; Ertürk, 2015). Bir zamanlar normatif olan davranışlar artık normatif olmuyor olabilir; ancak burada gözden kaçırılmaması gereken normatifin “normal”likle değil, iktidardakilerin kabulleri ile şekillendiği ve değişikliğe açık olduğudur. Ben “kriz” kavramının üretim ilişkilerine dayalı toplumsal dalgalanmalardan veya değişikliklerden önce, varoluşsal olarak erkekliklerin kurucu unsuru olduğu fikrine ve iktidarın “karşılıklılık” ilkesiyle kurulduğu fikrine yaslanıyorum. Erkekliğin ekonomik dönüşümler nedeniyle topyekün bir krizde olduğu düşüncesi, erkeklerin uyguladığı farklı şiddet biçimlerini anlamak için işlevsel araçlar sunmuyor.

Sonuç olarak, Eleştirel Erkeklik Çalışmaları'nın ortaya çıkmasını sağlayan tarihsel süreç, kuramsal tartışmaları, erkekliğin bir müzakere alanı, bir “oluş hali” olduğu iddiası çevresinde toplar. *Şiddetin Cinsiyetli Yüzleri* (2015) kitabında Betül Yaraş'ın inceliklerle belirttiği gibi “erkeklik nasıl şiddete neden oluyor” sorusu “şiddet nasıl erkekliğe temel oluyor” sorusuna dönüştürüldüğünde, erkeklik normu olarak görülen şiddetin aynı zamanda bu normun üreticisi olduğunu görmek mümkün olur (2015, 42). Erkeklik kültüründe risk almanın ve fiziksel gücün yüceltilmesi, sözlü iletişimin önemsizleştirilmesi ve kırgınlıkların dışavurulmaması, genç erkekler arasındaki intihar oranlarının yükselişi¹ ile birlikte düşünülecek olursa, erkeklik normu olarak kabul edilen unsurların erkeklerle de zarar veren özellikleri olduğunu belirginleştirir. Erkeklik normları, onlara zarar veren ve erkeklerin bu konuda yardım istemekten çekindikleri bir takım unsurlara dayanmakta ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin önünde bir engel olarak yükselmektedir. Eleştirel Erkeklik Çalışmaları alanındaki araştırmacılar, erkeklik normlarının üretimi, icrası ve aktarımı üzerine odaklanan incelemelerle, neden belli bir tür erkekliğin meşru kabul edildiğini, meşru erkekliğin çeperinde kalan erkeklerin bundan nasıl zarar gördüğünü anlamaya çalışmakta ve daha eşitlikçi bir gelecek için bu dengelerin nasıl dönüştürülebileceği üzerine çalışmalar yürütmektedir.

Katarzyna Borkowska, Erkeklik Çalışmaları'nın tarihsel gelişimini değerlendirdiği makalesinde, bu alandaki ilerleyişi üç temel paradigma üzerinden göste-

1 “Türkiye İntihar İstatistikleri 2015”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21516>.

rir: patriyarka, “hegemonik erkeklik” ve “içerimli erkeklik” (*inclusive masculinity*) (2018). Erkeklik Çalışmaları'nın Birinci Dalga'sını feminizmin teorik tartışmaları ile iç içe değerlendiren Borkowska, patriyarka kavramının vurgu yaptığı erkek “ortaklaşmasına” dikkati çeker. İkinci Dalga'yı ise hegemonya kavramının alana etkisi üzerinden ele alır ve toplumda belli özelliklerin norm kabul edilmesi nedeniyle diğer erkekliklere üstünlük sağlanmasını ifade eden, Rawayn Connell'in “hegemonik erkeklik” kavramının gündeme gelmesiyle, erkekler arasındaki ilişkilerin seyrinin daha farklı değerlendirildiğini vurgular. Borkowska, 2009 sonrasına da yeni bir paradigma olan Eric Anderson'un “içerimli erkekliği”ni yerleştirir. “İçerimli erkeklik” kavramı, önceki nesiller tarafından reddedilen bazı özelliklerin yeni nesil tarafından erkekliğe mal edilmesine vurgu yapmaktadır; Anderson'a göre erkeklik, vaktiyle reddedilen bu özellikleri de içererek genişlemektedir. Makalesinde tarihsel bir seyir izlemesine karşın Borkowska, bu paradigmanın doğrusal şekilde değerlendirilmemesi gerektiğini ve yeni bir paradigmanın ortaya çıkışının hemen her zaman eskisini ortadan kaldırmayabileceğini de ifade eder.

Tam da bu nedenle, ben de bu makalede geçmişten bugüne uzanan bir tarihsel seyir izlememe karşın, dünyanın farklı bölgelerinde cinsiyet eşitsizliklerinin farklı şekillerde yaşandığını akılda tutarak, Eleştirel Erkeklik Çalışmaları'nın tarihsel gelişimini anlamayı kolaylaştırmak için, daha karmaşık olduğu aşikâr olan bir bütünü basitleştirme pahasına, birbiriyle örtüşen ve kimi noktalarda iç içe geçen, üç dönem önereceğim. Benim önerim, Eleştirel Erkeklik Çalışmaları'nın ilk dalgasını psikanalizin, “erkek histerisi” çalışmalarının içine yerleştirmek. Arthur ve Marilouise Kroker *The Hysterical Male: New Feminist Theory* adlı kitaba yazdıkları önsözde, yirminci yüzyılda histerik erkeğin psikanalizini yapmayı, on dokuzuncu yüzyılda Freud tarafından kuramsallaştırılan “histerik kadın”ı tersinden okumaya benzetmektedirler (1991: xi). Bu tersinden okumayı yaparsak, Eleştirel Erkeklik Çalışmaları'nın Birinci Dalga'sını bir ayağını psikanalizin bütünsel benlik arayışına, bir ayağını ise feminizmin cinsiyete ilişkin tartışmalarına basan bir arayış olarak çerçeveleyebiliriz.

Sosyal teoride erkek olmanın anlamını sorgulayan çalışmalara imza atan ilk isimler, büyük ölçüde sosyal psikolojinin cinsiyet rolleri teorisine yaslanmaktaydı (Brannon, 1976; Bernard, 1981; Pleck, 1981). Cinsiyet rolleri teorisi, cinsiyete dayalı işbölümünün geçerli olduğu çekirdek aile merkeze alınarak geliştirilmiş ve içerik olarak birbirinden farklı “kadın rolü” ve “erkek rolü” kavramsallaştırmasını işlevselleştirmiştir. Bu rolün arkasındaki irade ise tam olarak sorunlaştırılmaz; bu nedenle de sınırlı bir kavrayış ortaya konmuş olur. Bu tartışmalardan yurttaşlık/askerlik/popülizm hakkında sorular türemiştir ve bu sorular, İkinci Dalga feminizm ile dirsek temasını koruyarak Eleştirel Erkeklik Çalışmaları'nın kendi kavramlarını oluşturan kuramcılarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu öncü isimleri sosyoloji alanında takip ederek bugün Erkeklik Çalışmaları alanının kurucu isimleri olarak anılan kişiler, akademik kariyerlerini ezme-ezilme dinamiklerini inceledikleri çeşitli araştırmalar ile kurmuş pro-feminist/feminist araştırmacılarıdır. Erkeklik Çalışmaları'nın İkinci Dalga'sının Connell'in "hegemonik erkeklik" paradigması etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. 2018 tarihli *Hegemonic Masculinity: Formulation, Reformulation, and Amplification* kitabında kavrama ilişkin tüm tartışmaları bir araya getiren Messerschmidt, Connell ile birlikte yazdıkları 2005 tarihli makalede patriyarka kavramı yerine toplumsal cinsiyet rollerinin ilişkiselliğine yapılan vurguya dikkati çeker ve bunu feminist teoride önemli bir aşama olarak işaretler (Messerschmidt, 2018).

Ancak benim üçüncü döneme ilişkin önerim, Borkowska'dan biraz farklı olacak. Borkowska, Üçüncü Dalga'nın temel paradigması olarak Anderson'un "içerimli erkeklik" kavramını ileri sürüyor (2009). Bu kavram, erkekliklerin içinde buldukları tarihsel dönemdeki başat eğilimler tarafından şekillendirilmesine vurgu yaparken, zaman zaman daha önceki dönemlerin erkeklik kavramı içinde yer bulamayan bazı özellikleri içerme kararlılığı gösterdikleri iddiasına dayanmaktadır. Anderson, erkeklerde homofobinin azalması, giyim tarzlarının çeşitlenmesi gibi değişiklikleri örnek olarak verir. "İçerimli erkeklik" kavramı, dikkati erkeklikler arasında aynı tarihsel düzlemde karşılaştırma öneren yatay eksen, tarihsel farklılıkların tartışıldığı dikey eksene ve jenerasyonlar arasındaki dönüşümlere çeker.

Dünyanın küçük bir kesiminde gözlemlenen değişimlere dayanarak ortaya atılan bu kavram paradigma değişimi yaratacak bir teorik güce ulaşmış değildir. Dolayısıyla, benim Erkeklik Çalışmaları'nın Üçüncü Dalga'sı için Borkowska gibi kesin bir paradigma tespitim yok. Alandaki ilgi, hegemonik erkekliklerin çözümlenmesinden yavaş yavaş hegemonik olanın dışında kalan erkekliklerin incelenmesine geçmektedir. Dolayısıyla bir Üçüncü Dalga tespit edilecekse, "hegemonik erkeklik" kavramının alanda yarattığı teorik tıkanmanın, psikanalize ve feminizme dönerek gözden geçirilebileceğini, kozmopolitan ve değişime açık erkekliklerden söz edebilmek için yeni kavramsallaştırmalar aramanın gerekli olduğunu söylemekle yetineceğim. Bu da her zaman yeniden yapıлып yıkılan bir Üçüncü Dalga demek.

Erkeklik Çalışmaları'nın tarihsel kökeni

Eleştirel Erkeklik Çalışmaları, İkinci Dalga feminizmin su yüzüne çıkarttığı teorik tartışmalardan doğmuş ve evrensel sabitlere dayanmayan cinsel farklılık biçimleri üzerine bir araştırma alanı açmıştır. Erkeklik konularının imtiyazları nelerdir ve hangi koşullardan türer? Neden bazı erkekler şiddete eğilim gösterirken bazıları göstermez? Erkeklik tarih ötesi bir kategori midir? Hakim erkek cinselliğine ilişkin söylemler gerçeği ne ölçüde yansıtır? Güçlü, acı çekmeyen,

ağlamayan, daima rasyonel, duyguları hakkında sessiz, fizikî şiddete direnebi-
len ve bedensel sertliğe sahip erkeklik nasıl bir norm haline geldi ve benimsen-
di? Şiddet erkeklerin dahil olduğu ve olmadığı ilişkilerde neden ve nasıl üretili-
yor? Abilik, babalık, liderlik pozisyonları erkekleri nasıl biçimlendiriyor? Bu so-
rular, Eleştirel Erkeklik Çalışmaları'nın yola çıkış sorularıdır.

Bu soruların kökleri, İkinci Dalga feminizme de ilham veren histeri araştırmala-
rına kadar geri götürülebilir. Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde belirginleşen
“erkek histerisi” sorununu erkeklik çalışmalarının çıkış noktası olarak işaretleye-
biliriz. Böylece, aslında İkinci Dalga feminizmden doğduğu savlanan eleştirel
Erkeklik Çalışmaları'nın tarihinin daha eskiye götürülebildiğini; ancak erkekle-
re ilişkin eleştirel bulguların ve çalışmaların açıklıkla bir erkeklik problemi ola-
rak sunulmadığını ve dolayısıyla erkeklerin ataerkil düzene verdikleri tepkiler
olarak değerlendirilemediğini söylemek de mümkün olur.

Histeri Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de üzerinde çalışılan bir konuydu ve
ağırlıklı olarak kadınlarda görüldüğü şeklindeki ön kabuller savaş öncesinde
çoktan aşınmıştı. Marc Micale, ünlü kitabı *Hysterical Men*'de (2008) histeri ça-
lışmalarının seyrini özetlerken, 1800'lerde “eril” bir histeriden bahseden ilk ki-
şi olarak Fransız doktor Étienne-Jean Georget'ten söz eder (65). Micale'ye göre,
“eril histeri” kavramına ilişkin araştırmalarda iki diğer önemli isim, Fransız he-
kimler Jean-Martin Charcot ile Émile Duponchel'dir. Charcot, erkeklerdeki si-
nir hastalıklarının gelişme çağındaki erkek çocuklar, yüksek sınıflar veya efe-
mine erkekler ile kısıtlandığı bir dönemde, işçi sınıfı erkeklerin ve Birinci Dün-
ya Savaşı'ndan çeşitli travmalarla dönen kişilerin vaka analizlerini yayımlayarak
öncü bir çalışmaya imza atmıştır (Micale, 2008, 91-92). Kapitalist toplumun
öngördüğü erkeklik rollerine sığamayan hastalandıkları savlanan bu erkek-
lerde “kadınsı” hiçbir davranış gözlemediğini söyleyen Charcot, böylece eril
histeriye atfedilen kadınsılık vurgusunun sorgulanabilir olduğunu gözler önü-
ne serer. Askerî hastanede görev yapan Duponchel de “Orduda Histeri” (“Hys-
teria in the Army”) adlı makalesinde (1886), ordu mensupları arasında rastlan-
an hastalıklar arasında histerinin önde geldiğine vurgu yaparak meslekî etkile-
re ilişkin bir tartışma başlatır (Micale, 185).

Charcot'nun öğrencisi olarak mesleğe atılan Freud'un ilk yayınları da histerik
erkeklerle ilgilidir. Patriyarkal önyargılarla hareket etse de, histerik hasta-
lar üzerine çalışan Freud'un Charcot ile yürüttüğü çalışmalar bu alanı daha da
derinleştirir. Freud, Josef Breuer ile birlikte 1895'te yayımladığı *Histeri Üzerine
Çalışmalar (Studies on Hysteria)* ile histeriyi travmatik anıların bastırılmasından
kaynaklanan ve fiziksel semptomları da olan psikolojik bir hastalık olarak işa-
retler ve hastanın histerik bastırmayı yaratmasına neden olan travma ile bilinç
düzeyinde karşılaştırılmasıyla gerçekleştirilecek terapinin semptomları ortadan kal-
dıracağını öngörür. 1896'dan itibaren terapi yerine psikanaliz kavramını kullan-
maya başlar. *Histeri Üzerine Çalışmalar*'da sözü edilen vakaların hepsi kadındır.

Teorik olarak erkekleri de etkileyen bir hastalık için klinik olarak sadece kadın vaka analizleri sunan Freud, bu eksikliği az da olsa telafi edecek bir karar alarak, kariyerinin bir aşamasında kendi analizine yönelir. 1980'lerin ortasında yayımlanan mektuplarında (*Wilhelm Fliess'e Mektuplar*) kendi analizi ile ilgili bölümlerde ailesine referanslar yapar ve babasını suçlayarak erkek kardeşini ve kız kardeşlerini de histerik olarak tanımlar (Masson, 230-231).

Bu çalışmalar, dezavantajlı bir konumda olduğu için ataerkil düzene “delirerek” başkaldıran, feminizmin sahiplendiği “histerik kadın”ın yanına travma kavramını ve bu kavramdan hareketle erkek histerisini savaştan önce yerleştirmiştir. Ancak savaş ortamında yürütülen çalışmalarda aile içi dinamikler yerlerini giderek savaş dinamiklerine bırakır ve orduda hastalanan erkeklerin yeteri kadar erkek olmadıkları, kadınsı özellikler ve incelikler taşıdıkları için hastalandıkları iddiaları bu tartışmalarda baskın çıkar. Kısmi felç, aşırı kaygı, duygu yitimi gibi aksaklıklarla savaştan dönen erkekler, savaşın yıkıcılığına karşı verdikleri psikiyatrik tepkiyle öne çıkarılırlar ve erkek histerisi gündelik hayatın dinamiklerinden uzaklaşarak ağırlıklı olarak savaş travmasının bir sonucu olarak değerlendirilir. Her şeye rağmen, histeri ve travma sonrası stres bozukluğu üzerine yürütülen çalışmalar, psikolojik süreçlerin toplumsal olaylardan ne ölçüde etkilendiğini gözler önüne serer ve erkek/kadın “doğası” fikrini sorgulanabilir kılar.

Eleştirel Erkeklik Çalışmaları'nın bir alan olarak belirginleşmesinde, Freud ve Charcot'un eleştirel okumalarını yapan Juliet Mitchell'ın bir öncü olarak işaretlenmesi gerekir; çünkü Mitchell hem erkek egemenliğinin özel bir durumu olan *patriyarka* fikrinin altını çizdiği ünlü kitabı *Psikanaliz ve Feminizm*'i (1975) yayımlayarak Freudcu Ödipal üçgeni merkezde tutar; hem de çalışmalarını kardeşler üzerinde yoğunlaştırarak kardeşlerin babanın yasasından önce annenin yasası (kardeşler arası ensest yasağı) ile kendi aralarında sıralandığını, histerinin “yatay ilişkiler” dikkate alınmadan anlaşılamayacağını söyler (2000: 24). Artık eleştirel dikkat daha yoğun bir şekilde toplumsal cinsiyet ilişkilerindeki “etkileşim” üzerindedir. Bu yıllarda, Michel Foucault'nun *Cinselliğin Tarihi*'ni yazarken sürekli tekrar ettiği, iktidarın etkileşimsel olduğu konusundaki vurgusu da toplumsal cinsiyet tartışmalarında kendisine yer edinir (1976).

Erkek histerisi üzerine de çalışan ve İkinci Dalga feminizmin Freud'u sorgulayan önemli isimlerinden olan Mitchell'ın “ben/özne” konumunu tehdit edenin baba değil, kardeş olduğu, çocuğun benlik idealini Ödipal babadan çok akranlarıyla oluşturduğu şeklindeki fikirleri de erkek egemenliğinin ve erkekler arası ilişkilerin tartışıldığı bu yıllarda olgunlaşır (2000: 21-44). Sadece *dezavantajlı* konumların histerik kişiler üreteceği fikrinin hem histeriyi hem de toplumsal cinsiyet ilişkilerini anlama çabamızda görüş alanımızı kısıtladığı ve bizi histerik şiddeti anlamaktan uzaklaştırdığı uyarısı da Mitchell'den gelir (2000: x). Toplumsal cinsiyet ilişkilerini “toplum sözleşmesi” biçimleri üzerinden tartışmaya açan

pek çok feminist isim, bu yatay ilişkilerdeki cinsiyetli işleyişe dikkat çekmiş ve kadınların dışarıda bırakıldığı erkek kardeşliği idealinden söz etmiştir (Pateman, 1988). Başkaldıran histerik kadını öncü bir feminist olarak kabul eden İkinci Dalga feminizmden beslendiğini söyleyen Mitchell ise, bazı feministlerin *andrarki* demeyi tercih ettiği bu “erkek kardeşliğinin” *patriyarkadan* önemli bir biçimde farklı, sorunlu ve karmaşık bir yapı olduğunu ortaya koyar. Mitchell erkekler arası iktidar ilişkilerinin farkına işaret eden öncü isimlerdendir.

Erkeklerin saldırgan dürtülere sahip olduklarını ve bu nedenle savaşları, kan dökmeyi ve kadınları ganimetleştirmeyi kolayca doğallastırdıklarını savunan özcü yaklaşımların karşısına, çocuklardan erkek, erkeklerden asker yapmak üzere onların üzerine boca edilen eğitime dikkat çeken ve kültürel kodları sorgulayan bir perspektifle, karşıt feminist ve anti-militarist görüşler çıkar. Örneğin, tecavüzcüler üzerine araştırmalar yürüten Diana Scully, dikkatin mağdurlara odaklanmasını ve erkeklerin eleştirel olarak incelenmesinin ihmal edilmesini eleştirir (1990). Erkeklerin öldürmeye “kolayca” adapte oldukları argümanı, yaratma kısmındaki zorlukların, yani çocuk bakımı ve yetiştirilmesindeki zorlukların birincil muhatapları olmamaları ile yan yana getirilir. Böylece “baba”ların çocukken maruz kaldıkları “babalık” sorgulanmaya başlar. Bu sorgulama, Eleştirel Erkeklik Çalışmaları’nın temel perspektifindeki bir diğer kurucu unsura işaret eder: iktidar. Erkeklerin doğdukları ilk andan itibaren, bakımlarını annelerinin üstlenmesi nedeniyle, nasıl kadına mesafe almayı öğrenerek patriyarkal bir düzene yerleştiklerini açıklayan Nancy Chodorow’un çalışmaları (1978) tıpkı Mitchell’in çalışmaları gibi, bu alanın yolunu açan çalışmalardandır. Chodorow, erkek çocuklarının anne dünyasından kopup “erkek” dünyasına adım atmalarına uzanan süreci analiz eder.

1968’de yayımlanan *Sex and Gender* kitabında psikanalist Robert Stoller, biyolojik bir etken olan cins (*sex*) kavramı ile kişinin varoluşuna toplumsal katkı olarak formüle edilebilen toplumsal cinsiyet (*gender*) kavramını ayırarak kullanır. Cinsiyet eşitsizliğinin toplumsal/kültürel sebepleri 1970’lerde feminist teorinin temel tartışmalarından biri haline gelir (Pleck ve Sawyer, 1974; Rubin, 1975; Janeway, 1980; Pleck, 1981). Joseph Pleck ve Jack Sawyer, *Men and Masculinity* (1974) adlı kitaplarında eril iktidarın egemen erkeklik rolleri ile olan ilişkisini konu edinirler. Bu yıllarda feminizm, antropolojiden sosyolojiye, psikolojiden dilbilime hemen hemen tüm alanlara toplumsal cinsiyet eşitsizliğine ilişkin sorular yerleştirmeyi başarmıştır. Gayle Rubin, kadınların, erkekler arasındaki egemenlik yarışımın değişim nesnelere haline dönüştürüldüğünü iddia ettiği ünlü makalesini 1975’te yayımlar ve kadınların “sistemantik” bir iktidar ile karşı karşıya olduklarını savlar. Erkeklerin sistemantik hareket ettikleri iddiası, feminist düşünce içinde geçerlilik kazanır.

İktidar konusunda erkeklerin öznesi olduğu sistemantik bir işleyiş varsa bile bunun sorunsuz olmadığına ilişkin belirlemeler yine erkeklerin şiddet ile olan

ilişkilerinin araştırıldığı çalışmalardan gelir. 1981'de Pleck, erkek “doğası”nın bir unsuru olarak şiddet fikrini eleştirel bir gözle ele aldığı, erkeklerin toplumsal normlara uydularında da uymadıklarında da problem yaşadıklarını iddia ettiği *The Myth of Masculinity* adlı çalışmasını yayımlar ve Eleştirel Erkeklik Çalışmaları alanının ilk araştırmalarından birini ortaya koymuş olur. Pleck'in çalışması, normatif olarak kabul edilen rollerin (örneğin dışarıda çalışma ve eve “ekmek getirme”nin erkeklik için norm addedilmesinin) erkekleri psikolojik olarak zarar verdiğini ortaya koyması ve “sistemik” işleyişin erkek doğasından mı üretim araçlarının eşitsiz bölüşümünden mi kaynaklandığı sorusunu gündemde tutması açısından önemlidir.

Bu dönemdeki tartışmalar boyunca feminist düşünürler erkek egemenliğinin biyolojiye atfedilmesi ile toplumsal olarak belirlenmesi arasında salınırlar. Radikal feminist Shulamith Firestone, erkeklerin güce yönelmesi ve kadınları egemenlik altına almasını “cinselliğin diyalektiği” olarak adlandırır (1970); bu “diyalektik” kuşatıcı, dışarı çıkması âdeta olanaksız bir yapı arz eder. Simone de Beauvoir'ın “kadın doğulmaz, kadın olunur” ([1949]; İngilizce çevirisi 1972) düsturu ve Kate Millet'tin (1970) patriyarka hakkındaki değerlendirmelerinde ise sömürü boyutu öne çıkar ve sonuç olarak aile kurumu, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin üretildiği, kadınların sömürüldüğü en küçük toplumsal birim olarak hedefe oturtulur. Sheila Rowbotham (1973) patriyarkanın kapitalizm öncesinde de var olduğunu ancak kapitalizm ile birlikte tarihsel bir özgüllük kazandığını vurgularken, Susan Brownmiller (1975) patriyarkanın “tecavüz kültürü” ile ayakta tutulduğunu iddia ederek vurguyu hem bir ölçüde bireysel çerçeveden çıkarır hem de erkeklerin bu konudaki ortaklığına vurgu yaparak tekrar erkek “doğa”sına çeker. Heidi Hartmann (1981) ünlü makalesi “The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism”de Marksizm'in cinsiyet körü olduğunu tespit ederken, radikal feminizmi de tarihsizleşmiş² (*ahistorical*) bir bakış açısıyla hareket etmekle itham eder. Erkek cinselliğini saldırgan ve kontrol edilemez, kadın cinselliğini ise besleyici ve onarıcı olarak tarif etmek karşı çıkılan ikili zıtlıkların yeniden üretildiği eleştirisine neden olur (Tong, 1989: 135). Erkeklik deneyimlerine ilişkin tartışmalarda da, Chodorow'un görüşünden hareketle, anneye olan ilksel bağımlılık, patriyarkanın temeli olarak ele alınır.

Tartışmalı geçen ve 1980'lerin ilk yarısına dek uzanan bu süreçte “erkek doğulmaz, erkek olunur” düşüncesi de yerleşik hale gelir. Gelinek noktada, patriyarka “tarihsizleşmiş, apolitik, homojenleştirici, kültürel özgünlük fikrinden yoksun, çok soyut ve çok geniş, gevşek bir kategori” olarak görülmeye başlamıştır (Özyeğin, 2018: 235). 1980'lerden sonra feminist kuramcılarının patriyarka kavramının ötesine geçmeye çalıştıkları görülür. Bir yandan da bu kavramın dinamikleri gündemde tutulmaktadır; yurttaşlık fikrinin savaştan erkek üzerine kurulu olduğuna ilişkin tartışmalar ve “kadın” olanın aşılmasıyla ulaşıla-

2 *Ahistorical* kavramı için “tarihsizleşme” karşılığını öneren Hilmi Yavuz'a teşekkür ederim.

ğı varsayılan ve cinsiyetsizmiş gibi ortaya konulan “erkek akıl” fikrine getirilen eleştiriler ile kamusal/özel alan ayrımı da aşındırılır (Lloyd, 1984; Bordo, 1986).

Erkek egemenliğinin sistematikleşmesine olanak sağlayan yapılara ilişkin yeni sorular ortaya atılır ve cinsiyetlendirilmiş toplumsal ilişkiler nosyonu, biyoloji vurgusunun yanına yerleşir. Eleştirel Erkeklik Çalışmaları, feminist bakışım inceleme nesnesi olan erkeğe özelleştirilmiş eleştirel bir dikkat yöneltmesi gerektiğini ifade eder. Gerek aile kurumu ve bu kurum etrafındaki ilişkiler, gerekse şiddet ve tecavüz gibi olgular, heteroseksüelliğin evrensel ve “doğal” sonucu değildir. Aksine, bütün bunlar, heteroseksüelliğin belirli bir şekilde, belirli coğrafya/iiklimsel koşullarda inşa edilmiş toplumsal biçimi çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu alandaki isimler, “erkek kardeşliği” olarak adlandırılan yatay ilişkilerdeki rekabetin ve hınç duygusunun da altını çizerek toplumsal cinsiyete ilişkin tartışmalarda ortaya atılan yeni soruların destekçisi olur.

Hegemonik erkeklik kavramının ortaya çıkışı ve gözden geçirilişi

Eleştirel Erkeklik Çalışmaları'nın İkinci Dalga'sında, alana özgü kavramlar türeterek ilerlemeye çalışan, doğrudan toplumsal cinsiyet araştırmalarının içinden yetişmemiş isimler bulunur. Örneğin, “hegemonik erkeklik” kavramı ile İkinci Dalga'nın belirleyici ismi olan Connell, neoliberalizm ve yoksulluk üzerine sosyolojik çalışmalar yürüten ve uzun yıllar sendikacı olarak çalışmış bir isimdir. Bir diğer önemli isim Michael Kimmel ise yine sendikal örgütlenmelerden kırsal kalkınmaya farklı konular üzerine çalışmış ve mali krizlerle siyasi muhalefet üzerinden 17. yüzyol Fransa'sını İngiltere ile kıyasladığı bir doktora tezi yazmıştır.³ Bu alanın Avrupa ayağında öne çıkan isim olan Jeff Hearn, sosyal teori ve patriyarkaya odaklanmış, toplumsal refah ile organizasyonlar üzerine çalışmış bir sosyologdur.⁴ Victor Seidler etik, David Morgan ise aile üzerine çalışmaları olan sosyologlardır. Toplumsal cinsiyet araştırmalarının öncelikli hedefi olmayan sendikal faaliyetlerin, örgütlü yapıların incelenmesi, erkekler arasındaki hiyerarşik yapılanmaları merkeze çekmiş ve erkekler arasındaki farklılıkların tartışılmasına olanak verecek kavramlara duyulan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır.

3 Kimmel, 1992'de *Masculinities* dergisinin ve 2013'te New York Stony Brook Üniversitesi'nde erkeklik üzerine ilk araştırma merkezinin kurulmasına öncülük etmiştir ve NOMAS sözcülerindedir. 2019'da New York Stony Brook Üniversitesi'nde erkeklik çalışmaları alanında ilk lisansüstü programın hayata geçirilmesi planlanmaktadır. Kimmel, kendisine yöneltilen cinsel taciz suçlamaları nedeniyle, Amerikan Sosyoloji Derneği (ASA) tarafından 2018'de layık görüldüğü Jessie Bernard Ödülü'nü almayı altı ay süreyle ertelemiştir. Bu yazının yazıldığı günlerde, Kimmel'in prestijinden çekinerek anonim kalmayı tercih eden mağdurlara destek için ve adil bir soruşturma adına ASA'ya çağrı yapılmaktaydı.

4 Hearn, Avrupa merkezli bir araştırma projesi olan CROME'un yürütücülerindedir (Critical Research on Men in Europe, <http://www.cromenet.org>).

Milliyetçilik, militarizm ve savaş travması üzerine çalışan pek çok isim de aslında Eleştirel Erkeklik Çalışmaları üst başlığını kullanmadan da olsa, İkinci Dalga içerisinde bu alana önemli katkılar yapmaktadır. Örneğin George L. Mosse, modern erkekliğin burjuva toplumu içinde ve ulus-devletin kurucu unsuru olan yurttaş kavramı etrafında oluştuğunu söyler ve şekillendirilmesi esnasında savaşan erkeklerin norm alındığını ortaya koyar (Mosse, 1996: 53). Bu nedenle “savaşa hazır” olmak, milliyetçi görüşe ve bu görüşün ürettiği hegemonik erkeklik tanımına içkindir. Savaşı reddetmek ise sadece “yurttaşlığı” değil, “erkekliği” de tehlikeye sokar. Vicdani ret tartışmalarının önemli isimlerinden Cynthia Enloe, militarizmi sadece savaş sürecinde değil, barış günlerinde de geçerliliği olan gündelik bir toplumsal süreç olarak incelerken, aslında doğallaşmış militarizmin nasıl normatif erkekliğin kurucu unsuru haline geldiğini açıklayacak çıkarımlar yapar (2000). Savaş ve militarizm sosyolojisinin önemli isimlerinden Cynthia Cockburn ise 1970’lerdeki feminizm ve Marksizm temelli ezme-ezilme açıklamalarına üçüncü bir iktidar ilişkisi dizisi eklenmesi gerektiğini, bunun da etnisite/ırk/ulus olduğunu ifade ederek erkeklik tartışmasının çok yönlü bir şekilde farklı kavramlarla iç içe geçtiğini gösterir (2007: 286). Bütün bu tartışmalar, bazı erkeklerin yalnızca kadınlara değil, diğer erkeklere de ege-men olduğu bir toplumsal cinsiyet düzenini belirginleştirir ve temel bir tartışma konusu olarak işaretler.

Tahakküm ilişkilerine ve bu ilişkilerin başat rol modellerine ikna yoluyla verilen onayın sorgulanması konusu feministlerin de tartışmaya devam ettiği bir konuydu; Angela Davis (1983) ve bell hooks (1984) gibi feministler, iktidarın sadece cinsel farklar üzerinden konuşulmasının ırk faktörünün üzerini örttüğünü ifade ederek siyah bir kadın olmanın yarattığı ve yalnız cinsiyetle açıklanmayacak zorluklara dikkat çektiler. Kadınlar arasındaki hiyerarşilerin konuşulur kılınması, feminist hareketin perspektifinde erkekler arasındaki hiyerarşilerin konu edilmesini de beraberinde getirdi. Kadınların erkekler karşısında ezilmekle bir tür birlik oluşturdukları fikri daha derinlikli bir şekilde incelendikçe, erkeklerin ezme/ezilme konularındaki ortaklıkları da daha ayrıntılı bir şekilde sorgulanır oldu. Eşcinsel erkeklerin heteroseksüel erkeklerden gördüğü ötekileştirici muamele, farklı erkeklikler arasındaki ilişkinin eleştirel incelemeye muhtaç olduğu gerçeğini de beraberinde getirdi.

“Hegemonik erkeklik” kavramı ilk olarak Avustralya liselerinde sosyal eşitsizlikler üzerine yürütülen bir araştırmada kullanılmıştır (Kessler vd. 1982). Aynı terim, Connell’in 1982 tarihli Avustralya İşçi Partisi üzerine olan makalesi ile 1983 tarihli spor ve fiziksel güç ile erkekliğin nasıl inşa edildiğini tartıştığı makalesinde de görülür. 1985’teki bir diğer makalesinde Connell, patriyarka incelemelerinin kadın ve erkekleri verili kabul eden ve onların nasıl kadın ve erkek oldukları tartışmasını ikincil bulan bir şekilde yürütülmesine karşı çıkmıştır (1985: 264). Bu kavram, Connell’in ellerinde, Antonio Gramsci’nin hege-

monyaya kavramsallaştırmasından ilhamla, kurucu bir paradigma konumuna gelir. Bu ilk makalede, “hegemonik erkeklik”, erkekliğin belirli bir tarihsel ve toplumsal dizgede ortaya çıkan ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğini meşrulaştıran özgün bir biçimi olarak değerlendirilir.

Tim Carrigan ve John Lee, Connell ile çalışarak “hegemonik erkeklik” kavramını daha da derinleştirdiler ve 1985’te alanın öncü makalelerinden olan “Toward a New Sociology of Masculinity”yi yayımladılar (1985). Bu makale, erkekliğin sınıf ve ırk gibi toplumsal süreçler ışığında irdelenmesi gerektiğine değinir, erkeklerin diğer erkekler üzerindeki egemenliği konusunu da önemli bir odak noktası olarak belirginleştirir ve eşcinselliğin kriminalize edilmesi ve benzeri uygulamaların desteği ile güçlenen eril iktidarı ve çetrefilleşen erkeklikler arası rekabeti görünür kılar. Bu makalede, hegemonik erkekliğin karşısında dört farklı türde erkeklik yer aldığı iddia edilir: işbirlikçi (*complicit*), tabi kılınan (*subordinated*), marjinalleştirilen (*marginalized*) ve muhalif (*protest*). İşbirlikçi erkeklikler tam olarak hegemonik erkeklik normlarını benimsemeseler de eşitsiz toplumsal cinsiyet rejimlerinin nimetlerinden faydalanırlar. Tabi kılınanlar, hegemonik erkeklik normlarından sapanlardır (örneğin eşcinsel erkekler). Marjinalleştirilenler sınıf/ırk/etnisite ve yaş gibi unsurlar çerçevesinde ötekileştirilenlerdir. Muhalif olanlar ise hiper-erkeklik formlarına karşıt unsurlar barındırırlar.

Böylece, erkekliklerin sadece birbirinden farklı olmakla kalmadığı, bu kategoriler arasında yer değiştirmeye ve değişime tabi oldukları da vurgulanır. Karşılarında ise, erkekliğin zayıflaması veya yitimini bir korku unsuru olarak bünyesinde barındıran, eşcinselliğe kuşku ve düşmanlık duyan, heteroseksüel ve rekabetçi olarak tanımlanan “hegemonik erkeklik”ler bulunmaktadır. Michael Kimmel’in 1984 tarihli ünlü makalesi “Masculinity as Homophobia” da homofobiyi heteroseksüel erkekliğin kurucu unsurlarından biri olarak işaretler (Kimmel, 2013). Bu yapısal erkek sosyalizasyonunda başarının tanımı kadınlara (anne kuzusu olmamak, kadınlara kapılmamak vs.) ve normatif olmayan erkeklerle mesafe koymaktır.

Zor kullanarak değil, kabul alarak öne geçen “hegemonik erkeklik” olgusu, toplumun fiziksel olarak en güçlü bireyleri olmasalar da meşruiyet kazanan erkek kimliklerinin araştırılması ve aile, ordu gibi kurumlar ile erkek değerlerinin yeniden ele alınmasıyla sonuçlandı. Bu değerlerin hemen hemen daima heteronormatif değerler olduğuna dikkati çeken *Queer* çalışmalar da Eleştirel Erkeklik Çalışmaları’na önemli bir manevra alanı sağladı. Edebiyatın bu yolda kıskırtıcı okuma olanakları sunarak önemli bir destek verdiğini de eklemeliyim. Kadınlara kapılarak felaketine yürüyen erkek tipi hemen hemen tüm kültürlerin edebiyat metinlerinde çokça karşılaşılan bir tiptir. Bütün bu kültürlerde, erkekliği sorgulayan ve kendi açmazlarının farkına varan erkek karakterlere yer veren edebiyat metinleri de bulunur. Öteki erkeklerle kıyaslama da hemen her za-

man karşımıza çıkar. Dolayısıyla kurmaca, “hegemonik erkeklik” meselesinin içeriden tartışıldığı renkli bir ortam sunar.

İngiliz edebiyatının klasik metinlerinde hiç üzerinde durulmamış olan erkek yakınlaşmaları üzerine çalışan ve Eleştirel Erkeklik Çalışmaları'na farklı bir perspektif kazandıran Eve Kosofsky Sedgwick, kimi zaman romantik olarak da adlandırılabilir bu yakınlaşmaların erkek sosyalizasyonu içindeki yeri üzerine çarpıcı yorumlar getirmişti. Sedgwick'in *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire* adlı henüz Türkçeye çevrilmeyen kitabında topladığı çalışmaları, iki erkek arasındaki ilişkinin sınırlarının da pekâlâ hegemonik erkeklik kodları ile çizildiğini göstermesi bakımından öncüydü (1985). Sedgwick, erkeklerin sadece kadınlar karşısında değil, diğer erkekler karşısında da erkekliklerini kanıtlamak zorunda oldukları bir kurmaca dünyayı gözler önüne serdi.

“Hegemonik erkeklik” kavramı, birbiriyle rekabet içindeki farklı erkeklik deneyimlerini görünür kıldı (Kimmel, 1987; Cornwall ve Lindisfarne, 1994). Erkeklik durağan ve değişmez bir unsur olarak kabul edilmekten çıktı ve çatışan özellikleri bünyesinde barındıran, değişime açık bir unsur olarak ele alınmaya başladı. Erkeklerin cinsiyetli ilişkiler içinde yaşadıkları zorluklar konu edilir oldu (Seidler, 1997). Ancak kavrama getirilen eleştiriler de kuvvetli bir zemin oluşturdu. “Hegemonik erkeklik” kavramına getirilen eleştirilerde, bu kavramın da erkekler açısından özcü etkiler taşıdığı ve sadece bir biçimin değil, “erkeklerin olumsuz özelliklerinden” oluşmuş negatif bir biçimin tarif edildiği (Hearn, 1996), kadın bedenlerinin erkekliği fikrini, yani biyolojik olarak kadın olanların da erkeklik pratikleri sergileyebilecekleri fikrini ortadan kaldırıldığı (Halberstam, 1998) gibi noktalara dikkat çekilmiştir.

Mike Donaldson tek bir “hegemonik erkeklik” tanımı üzerinde uzlaşmanın olanaksızlığına dikkati çeker ve farklı sınıfsal kimliklerin farklı “hegemonik erkeklik” idealleri olabileceğini hatırlatır (1993). Stephen Whitehead (2003), erkekliğin bu kavram çerçevesinde tanımlanmasıyla birlikte özne fikrinin gözden yitirildiğini ve erkekliğin bir “yapı”ya büründürüldüğünü ifade eder. Demetris Z. Demetriou (2001) kavramın erkeklerin kadınlar üzerindeki dışsal (*external*) egemenlik savaşı ile erkeklerin aralarındaki içsel (*internal*) egemenlik savaşı arasındaki ilişkiye sessiz kaldığı eleştirisini yapar. Ona göre, “hegemonik erkeklik” kavramının erkeklikler arasındaki hiyerarşileri daha açık bir şekilde tartışmak için sunduğu avantaj, bu farklı erkekliklerin kadınlar üzerindeki egemenlikleri konusunu tartışmanın dışında bırakmaz.

Eleştirel Erkeklik Çalışmaları alanında yürütülen öncü disiplinlerarası incelemeler, toplumsal cinsiyet olgusu ve bu olguya ilişkin eşitsizliklerin anlaşılması için, toplumda egemen olan erkeklik biçimlerine eleştirel bir dikkat yöneltme, bu erkeklik modellerinin diğer erkeklik modelleri ve kadınlık rolleri ile kurdukları ilişkiyi irdeleme ve aile, okul, evlilik, askerlik gibi kurumsallaşmış yapıların bu karmaşık ilişkilere nasıl çerçeveler oluşturduğunu tartışma gerekliliğinin al-

tını çizer. Erkeklerin erkeklik söylemlerine karşı tepkileri, iş hayatında yaşadıkları zorluklar, babalık-abilik-liderlik pozisyonlarına ilişkin düşünceleri, bağlanma ihtiyaç ve potansiyelleri ve ilişkisellik üreten tüm kültürel konumlar içindeki devinimleri bu alanın araştırma konuları olur.

Connell, James W. Messerschmidt ile ortak yazdığı 2005 tarihli makalesinde kavramı bu eleştiriler doğrultusunda yeniden ele alır (2005). Bu toparlayıcı makalede, “hegemonik erkeklik” kavramıyla, toplumda dominant olan erkekliklerin kastedilmediği daha açık bir şekilde vurgulanır ve hegemonik erkekliğin bir model olarak diğer modellerle alışveriş içinde olduğunun altı çizilir. Kastedilenin, farklı kültürlerdeki erkeklerin ortaklaşan ve değişmeyen özelliklerden oluşan bir yapı olmadığı, onaylanan durumlara göre şekil alan dinamik bir yapı olduğu ortaya konur. Connell, cinsiyet rolleri tartışmasını daha ileri taşıyan bir kavram olan “hegemonik erkeklik” kavramıyla, hem farklı erkek sosyalizasyonları arasındaki ilişkilerin görünür kılındığını, hem bu rollerin ilişkisellik içinde oluştuğunun ifade edildiğini, hem de hegemonik unsurlara destek veren ve daha önce gözden uzak tutulan onay mekanizmalarının da görünür kılındığını hatırlatır. Ayrıca, toplumsal cinsiyet rollerinin devingenliği de yeniden vurgulanır.

Jeff Hearn, hegemonik erkeklik yerine hegemonik erkekler demeyi önerir: Ona göre erkekler erkekliklerden daha “hegemonik”tir (Hearn, 2004: 16). Dominant özneler olan erkeklere odaklanmayı ve erkeklerin hegemonyasından söz etmek gerektiğini ifade eden Hearn, erkeklerin bazı davranışlarının gördükleri kabulle diğer davranışlar arasından “erkeklik” adına sınırlanmasına dikkati çekerek somut olarak erkeklerin hangi “erkeklik pratikleri”nin hegemonik özellikler taşıdığını araştırmanın önemine vurgu yapar. Böylece hem özneler tekrar teorinin bir parçası kılınır, hem de hegemonik olmayan kadınlık/erkeklik özelliklerinin ortak bir direniş alanı oluşturabileceği açılımı yakalanır (Gardiner, 2002: 5). Hegemonik erkekliğin, ötekileştirilen rolleri kendisine mal ederek yeniden biçim kazanan esnek bir yapı olduğu ve ilişkisellik içinde üretildiği vurgulanır (Coles, 2009).

Erkeklik çalışmalarının Üçüncü Dalga’sı için temel paradigma olarak önerilen Eric Anderson’un “içerimli erkeklik” kavramı ise, insan hakları ve demokratikleşme ekseninde bir ilerleme yaşandığı ön kabulüyle ve Kuzey Avrupa’daki kısıtlı sayıda ülkede yürütülen ampirik çalışmalara dayanılarak oluşturulmuştur (2009). Anderson, “hegemonik erkeklik” kavramının *homohisterik* (homoseksüelleştirilme korkusu taşıyan) kültürleri açıklamak için işlevsel olduğunu, ancak bu konudaki tepkiselliğin giderek azaldığı toplumlarda işlevselliğini yitirdiğini ifade eder ve “içerimli erkeklik” kavramını önerir. Bu kavram, erkekler arasındaki ilişkilerde önceki nesillere nazaran daha az hükümlenlik çabası olmasına ve duygusal paylaşımlar konusunda yeni neslin gelişme kaydettiğine vurgu yaparak, bu yeni erkekliği, vaktiyle erkeklikle tezat oluşturduğu düşünülen normları içerecek şekilde genişleyen bir yapı olarak tanımlar. Çeşitliliğe saygı,

bu “içerimli erkekliğin” temel unsurudur; dışılığın reddi ve homofobi de görülmez (Anderson ve McCormack, 2018).

Anderson'un yaklaşımı pek çok eleştiri almıştır. Örneğin, Rachel O'Neill, bu teoriyi Avrupa-merkezli verilere dayanmakla ve bir önceki kuşağın paradigmasında önemli bir değişiklik gerçekleştirmediği halde onları aşmış gibi görünmeye çalışmakla suçlamış ve eleştirmiştir (2015: 106). Anderson'un sözünü ettiği değişim potansiyeli, bir paradigma değişimi getirmez: Değişim, “hegemonik erkeklik” kavramsallaştırmasında zaten bulunmakta ve bizzat hegemonya ve mutabakat kavramları çerçevesinde tartışılmaktadır. Çeşitlilik de, aynı şekilde, “hegemonik erkeklik” kavramsallaştırmasına içkindir. Bu nedenle de bu kavramın “hegemonik erkeklik” kavramını aşan bir yönü ve teoriye sağladığı yeni bir açıklım yoktur.

Benim Üçüncü Dalga için önerim, 2012'deki bir çalışmasında cins (*sex*) ve toplumsal cinsiyet (*gender*) kavramlarının kesişimi olarak *gex* kavramını ortaya atan Hearn'ü takiple, kapıyı beden ile ilgili yeni teorik tartışmalar için açık bırakmak. Bu kavram, biyolojinin toplumsal cinsiyet için temel oluşturmasını problemli bulan bir bakış açısına dayanmaktadır ve cinsiyetli beden tartışmasını derinleştirmektedir. Post-yapısalcı bir perspektifle Hearn, bir toplumsal biçim olan erkekliği parçalar. *Gex* kavramını önerdiği çalışmasında, erkeklerin biyolojik içgüdülerine akıl yoluyla hakim olamayan ama aynı zamanda da rasyonel liderlik koltuğunu kimselere kaptırmayan kişiler olarak görülmesini sağlayan iki karşıt görüşe değinen Hearn, performativite kavramını ortaya atan Judith Butler'in⁵ izinden giderek *sex/gender* ayrımının olanaksızlığını vurgular ve bir paradigma değişikliği önerir. Hearn, *gex* teriminin erkekler ve erkeklikler üzerine çalışırken *sex* veya *gender* kavramlarından birini öne çıkarma kaygısından duyduğu rahatsızlıktan ve her iki kavramdan kaynaklanan tatminsizliklerden doğduğunu ifade eder (Rydstrom, 2017: 145). Ona göre, toplumsal cinsiyet kavramı da kendi içine eşitsizlik barındıran ve eşitsizliklerin sürmesinin bir parçası olabilecek bir kavramdır (145). Hearn, *sex (cins)/gender* (toplumsal cinsiyet)/*sexuality* (cinsiyet) kavramları arasındaki eşdeğerliğin yıkılması gerektiğini ifade eder. Ona göre, erkek olmak, eril olmak ve erkeksilik (*men/male/masculine*) birbirini gerektirmez ve patriyarkal ilişkiler erkek bedenlerinin uzağında da kurulur. Hearn, teorik tartışmaların gelecekte bu parçalılıktan hareket edeceğini öngörmektedir.⁶

5 Judith Butler, NYU profesörlerinden Avital Ronnell'e doktora öğrencisi olan Nimrod Reitman tarafından yöneltilen cinsel taciz suçlaması ile başlayan süreçte Ronnell'e bir destek mektubunu imzaya açmış, bu mektupta yer bulan, taciz iddiasını Ronnell'in başarılı akademik geçmişini anarak geçersizleştirmeye çalışan ve iddia sahibi hakkında kesin görüşler içeren kimi ifadeler, cinsel tacizle mücadelede uzun bir tarihi olan feminist çevrelerde de tartışma konusu olmuştur. <http://www.5harfililer.com/suclanan-bir-feminist-olunca-metoo-hareketine-ne-olur/>

6 Jeff Hearn'ün yürütücülerinden olduğu Avrupa odaklı erkeklik araştırmasında (Hearn vd. 2006) Türkiye yer almamıştır.

Erkeklik Çalışmaları'nın Türkiye'deki seyri

Hearn, erkekliklerden söz edilirken coğrafi ve tarihsel makro-trendlerin toplumsal cinsiyet ilişkilerine projekte edildiğini söyler (2016: 40). Avrupa'nın ötekisi olarak kurulan "Doğulu" erkekler kategorisi, örneğin, bu tür bir projeksiyondur. Türkiye'de erkeklik bu "Doğulu erkek" paradigmasının bütünleştirici gölgesi altında, birbiriyle çelişen pek çok farklı erkeklik rolünü aynı anda bünyesinde barındırmaktadır. Avrupa bir yandan ısrarlı bir şekilde "öteki"sini işaret ederken, öte yandan Avrupa-merkezci düşünce tarzlarının, etkileşimi vurgulayan ulus-ötesi teoriler ile yer değiştirmesinin bir sonucu olarak, Doğulu/Batılı bireylerin etkileşim içinde birbirlerini inşa ettiklerine vurgu yapılmaktadır (Joseph, 1993; Özyeğin, 2011). Dolayısıyla, "erkeklik" kimliklerin kültürel olarak sınırlanamadığı, özerklik iddia etmenin zorlaştığı ulus-ötesi karşılaşmaların keşif noktasında, bir inşa alanı olarak belirginleşmektedir. Bu tartışmalara, neoliberalizm, ulus-devlet paradigmalarından imparatorluk fikrine sıçrama yapan milliyetçi tezahürler, sekülerizm tartışmaları gibi pek çok farklı perspektiften yapılan katkılar nedeniyle günümüzde Eleştirel Erkeklik Çalışmaları yoksulluk, milliyetçilik, popülizm ve bunlara ilişkin araştırmalar ile iç içe geçmektedir.

Avrupa ve Amerika merkezli Eleştirel Erkeklik Çalışmaları literatüründeki temel tartışmalar, pek fazla değişiklik yapılmadan Türkiye iklimine taşınmıştır. Tartışmalar, toplumsal bir inşa olarak erkeklik, erkekliğin biyolojik dayanakları, erkeklerin şiddete eğilimi ve bunun seviyesini belirleyen unsurlar, babalık deneyimleri, namus kavramı ve bu kavramın tarihsel dönüşümü, işgücü piyasasındaki mücadeleler ile erkekliğin sinema/medya/edebiyattaki temsilleri gibi konulara odaklanır. Erkeklik performanslarının eril olmayan bedenlerde ne şekilde icra edildiği gibi tartışmalar da yürütülür. Diğer yandan, bu konulara, Türkiye'nin şartları nedeniyle sünnet, zorunlu askerlik, göç gibi konular eklenmiştir. Daha önceleri aile, babalık, zorunlu askerlik, savaş, güçlü devlet geleceği, göç ve uyum, eğitim, kent yoksulluğu, hapisaneler, ulus-devletin beden politikaları gibi konular çerçevesinde aslında Türkiye'de adı açıkça konulmadan erkeklikler üzerine çalışılmışsa da, başarılı/başarısız erkek sosyalizasyonlarının Eleştirel Erkeklik Çalışmaları adı altında toplumsal cinsiyet çözümlenmeleri odaklı olarak çalışılması yeni bir aşamadır.

Deniz Kandiyoti'nin, 1975-1995 yılları arasında yazdığı yazılardan seçmeleleri içeren 1997 tarihli *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler* başlıklı kitabında yer alan iki makalesinde, Eleştirel Erkeklik Çalışmaları'na öncülük eden bir bakış öne çıkmaktadır. Kandiyoti, "Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumundaki Erkek Egemenliğinin Çözümlemesine Yönelik Notlar" başlıklı makalesinde, feminist araştırmaların ağırlıklı olarak "kadın tarihi"ne yönelmesi nedeniyle, "Türk ordusu gibi, kadınları dışlayan ve marjinalleştiren" (171) kurumların inceleme dışı kaldığı uyarısını yapar ve erkekler hakkında-

ki incelemelerin azlığına işaret ederek, Osmanlı modernleşmesinin itici gücünün, “akrabalar tarafından ayarlanan ve denetlenen görücü usulü evlilik”ler yerine romantik ilişkiler üzerine kurulan bir aileye özlem duyan erkek reformcularda bulunabileceğini söyler (174). Kandiyoti, “Erkeklik Paradoksları: Ayrımcılığın Yaşandığı Toplular Üzerine Bazı Düşünceler” makalesinde ise, konuyu derinleştirip kadın özgürlüğünü talep eden reformcu erkeklere daha yakından bakar ve Connell’a referansla, “erkekler arasındaki toplumsal cinsiyet politikalarının ‘hegemonyacı’ ya da ‘toplumsal olarak egemen’ erkekliğin nasıl tanımlanacağı konusundaki mücadeleleri içer[diği]” tespitini yapar (183) ve Osmanlı reformcu erkeklerini derinlikli bir şekilde kavrayabilmek için, Batılılaşma gibi dış etkenler kadar “ataerkil sistemlerin iç çelişkileri”ne de dikkat edilmesi gerektiğini belirtir (185).

Serkan Delice, Kandiyoti ile yaptığı ve *Cinsellik Muamması* adlı kitapta yer alan röportajda, “Ataerkil Örüntüler” makalesinde ortaya atılan soruların cevaplanmaya çalışıldığı “Erkeklik Paradoksları” makalesini, Türkiye’de Erkeklik Çalışmaları’nı başlatan girişim olarak işaretler; aslında bu girişimin arkasında Kandiyoti’nin “ataerkil pazarlık”⁷ kavramını geliştirdiği yıllara dek geri giden bir feminist araştırma geçmişi bulunmaktadır (1988). Kandiyoti’nin “ataerkil pazarlık” kavramı, cinsler arası ilişkilerde karşılıklı onaya dayanan ancak zaman içerisinde değişen ve yeniden tanımlanabilen bir ilişkiye işaret etmektedir. “Hegemonik erkeklik” kavramı gibi “ataerkil pazarlık” kavramı da, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ağsal olduğunu, karşılıklı tepkilere ve hamlelere dayandığını vurgulaması açısından, patriyarkanın erkeklerin gözünden nasıl görüldüğünü anlamaya yönelik çalışmalar için atılan önemli bir adımdır.

Alandaki kapsamlı ilk çalışmalar, erkeklik rol ve tutumları üzerine yürütülen bölgesel incelemelerdir. Oğuz Onaran, Seçil Büker ve Ali Atif Bir’in 1998 tarihli “Eskişehir’de Erkek Rol ve Tutumlarına İlişkin Alan Araştırması” Türkiye’deki ilk örneklerden biri olarak işaretlenebilir. Cenk Özbay ve Serdar Soydan’ın eşcinsel kadınlar üzerine yürüttükleri 2003 tarihli araştırmaları, “erkeklik” performanslarının “kadın” bedenleri üzerinden tartışılmasına olanak sağlamaktadır. 2004’te *Toplum ve Bilim* dergisinin “Erkeklik” özel sayısı kitleysel ilgiyi ateşlemiş ve konuyu sosyal ve insani bilimlerin gündemine taşımıştır. 2007’de *KAOS GL*, 2016’da *Fe Dergi*, 2017’de *Psikeart* ve 2018’de *K24* gibi çeşitli dergilerin özel sayıları ile erkeklikler konusu tekrar tekrar gündeme geldi ve siyasetten psikolojiye pek çok alanda erkekliğin nasıl bir kurucu unsur olduğu eleştirel bir gözle incelendi. Bu çalışmalar, “erkek doğulmaz, olunur” düşüncesinin yanına, erkekliğin asla askıya alınamayan ve her an ötekilere kanıtlanması gereken bir düstur olarak hayata geçirildiği düşüncesini de eklemiştir (Atay, 2004).

7 Kavramın tam karşılığı “ataerkiyle pazarlık” olmasına karşın Türkçe literatürde bu kavram “ataerkil pazarlık” şeklinde yerleşmiştir.

“Türkiyede Hegemonik Erkekliğin Azameti ve Sefaleti Üzerine” başlıklı yazısında Remzi Altunpolat, alanda yapılan çalışmaların bir dökümünü vermektedir (Altunpolat, 2009). Bu dökümden neredeyse on yıl sonra yazılan bu yazıda ben, bana ayrılan yerde, Eleştirel Erkeklik Çalışmaları’na dahil edilebilecek tüm araştırmaları teker teker anma şansına (ne mutlu ki) sahip değilim; çünkü bu konuda yürütülen çalışmaların sayısı epey fazla. Günümüzde Eleştirel Erkeklik Çalışmaları’nda çok sayıda alt alan oluşmuş durumda ve yürütülen araştırmaların sayısı her geçen gün artmakta. Bütünlüklü bir liste için bu sayıda yer alan “Erkeklik Çalışmaları Kaynakçası”nı işaret etmek ve bu yazı için ayrılan yerde, olabildiğince, Türkiye’deki belli başlı araştırma alanlarını, birkaç örnek vererek görünür kılmaya çalışacağım.

Eleştirel Erkeklik Çalışmaları alanındaki araştırmacıların Türkiye’de yöneldiği öncelikli konular, erkekliğin aile, iş piyasası ve toplumsal kültür içindeki tezahürleri olmuştur (Cengiz, Tol ve Küçükural, 2004; Bora ve Üstün, 2006; Sancar, 2005 ve 2007). Bu ilk çalışmalarda, erkekliğin “hane reisliği” kavramı etrafında şekillenışı tespit edilmiş ve liderlik pozisyonlarına dayalı erkeklik stratejileri irdelenmiştir. Sancar’ın derinlemesine mülakatlarla erkeklerin erkekliğe nasıl baktığını belirginleştirdiği öncü çalışmasında, erkekler iş, babalık, askerlik, cinsellik gibi konulara olan yaklaşımları ile değerlendirilmiştir (2005). Hale Bolak Boratav, Güler Okman Fişek ve Hande Eslen Ziya’nın birlikte yürüttükleri erkeklik araştırmasında da, farklı şehirlerden ve toplumsal kesimlerden aileler ile görüşülerek, dönüşen kent dinamiklerinde hane reisi odaklı anlayışların, babalık ve erkeklik hallerinin erkekler tarafından nasıl algılandığı araştırılmıştır (Boratav, Fişek ve Ziya, 2018).

Türkiye’de toplumsal cinsiyet rejimi, biyolojik farklılıklara yapılan vurgunun yanında saf tutarak, erkekler ve kadınlar arasına aşılması güç bir mesafe koymaktadır; İslâm, kapitalizm, militarizm, bu mesafenin ekonomik, sosyolojik ve politik bağlamlarını oluşturur (Mutluer, 2008; Akyüz, 2012). İslâm ve militarizmin özgül ağırlığı nedeniyle, erkeklerin kadınlardan farklı olarak parçası oldukları sünnet, askerlik gibi ritüeller Türkiye’de öncelikli araştırma alanları olarak belirginleşmektedir. Erkekliğe geçiş ritüeli olarak büyük bir kültürel önem taşıyan sünnet, önemli çalışma alanlarından biridir; erkeklerin bu konudaki travmatik deneyimleri ve bu ritüelin başarılı erkek sosyalizasyonundaki rolü araştırılmaktadır (Kırımlı, 2009; Taşıtman, 2012; Taşıtman ve Toksoy, 2015). Erkek sosyalizasyonu konusunda kritik önem taşıyan bir diğer konu ise militarizmdir; zorunlu askerlik, vicdani ret, çürük raporu gibi bürokrasinin işleyişindeki aksaklıkları da ele almayı gerektiren netameli konular, erkeklik kimliğinin kurucu unsuru olarak savaşçı erkeğin kabul edilmesinin altında yatan unsurlar ile birlikte değerlendirilmektedir (Biricik, 2008; Selek, 2008; Sünbuloğlu, 2013).

Yakın tarihli çalışmalar arasında, göçmen kadınlarla yapılan evlilikleri, eğlence sektörü ile kahvehaneleri ve bu çerçevelerde inşa edilen erkeklik rolle-

rini odağa alan bölgesel erkeklik incelemeleri bulunur (Bozok, 2012; Demren, 2014; Barutçu, 2017; Özarslan, 2018). Siyasetteki erkeklik ve liderlik rollerini ele alan, erkeklerin uyguladığı sözel ve fiziksel şiddete değinen araştırmalar da yürütülmektedir (Türk, 2015; Yarar, 2015; Özkazanç ve Yetiş, 2016). Medyada, sosyal medyada, sinema ve edebiyatta erkeklik temsilleri üzerine yürütülen araştırmalar, söz konusu temsilin arka planını sorgulamaktadır (Erdoğan, 2011; Şahinde, 2015; Günay-Erkol, 2016; Göç, 2013). Mekân odaklı olarak erkekliğe ve eril kent tartışmalarına eğilen incelemeler (Alkan, 2009); spor araştırmaları (Erhart, 2014; Tokdoğan, 2015; Hacısöftaoğlu ve Bulgu, 2015) ve Eleştirel Erkeklik Çalışmaları'nı *Queer* çalışmaları ile buluşturan incelemeler, normatif erkekliğe ilişkin çeşitli unsurların tartışılmasını sağlarlar (Çakırlar ve Delice, 2012; Özbay, 2017).⁸

Türkiye'de normatif erkekliğin inşasına ilişkin tartışmalar, babalık rollerini gündeme getiren güncel araştırmalarla da desteklenmektedir. Bu araştırmalar, çocuk sahibi olmuş erkeklerle eğilerek, toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda yeni açılımlar yaratabilecek farklı bir kapı aralar (Barker, Doğruöz ve Rogow, 2009; Metindoğan, 2015; Beşpınar ve Beşpınar, 2018). AÇEV öncülüğünde yürütülen ve alan araştırması 2016 yılında tamamlanan Türkiye Babalık Araştırması'nın sonuçları, "hane reisi"nin erkek olarak görülmeye devam ettiğini, geleneksel babalığın bir ölçüde aşındığını ama yine de babaların çocuklarının bakımında anneler kadar aktif rol almadığını ortaya koymaktadır (AÇEV, 2018: 18-36). Bu araştırmanın bir parçası olarak yürütülen ve *Facebook*, *Twitter*, *Instagram*, *Youtube*, sözlükler ile haber siteleri ve bloglarda babalığa ilişkin yorumların tarandığı sanal etnografi çalışmasında da benzer çıkarımlara ulaşılmış ve ayrıca kız çocuklarının değişimi tetiklediği gözlemlenmiştir (Tol ve Taşkan, 2018). Kız çocuklarının değişimi tetiklediğine ilişkin gözlemler, erkeklerin baba olduktan sonra normatif erkeklik rollerine ilişkin eleştirel bir bakışa sahip olabildiklerini, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine bir ölçüde daha duyarlı hale gelebildiklerini gösterir. Aile yapısı içinde toplumsal cinsiyet tartışmalarını işlevsel kılma fırsatı sundukları için babalık araştırmaları alanda itici güç konumundadır.

Sonuç

Alandaki tüm atılımlara karşın, toplumsal cinsiyet eşitsizliği sorunu Türkiye'de hâlâ, büyük ölçüde, "kadın (özgürlüğü) sorunu" olarak isimlendirilmekte olduğundan, failer yerine mağdurların öne çıkarılması, sorunu yaratan erkeklerin görünmez olmasını sağlamaktadır. Ayrıca, ezme-ezilme dinamiklerine duyarlı çevrelerde bile, sınıf vurgusunu dağıttığı veya önemsiz kıldığı iddiasıyla toplumsal cinsiyet araştırmalarına sıcak bakılmamakta, bu da sınıfın ırk, etnisite, cinsiyet gibi unsurlarla nasıl iç içe geçtiğinin görülmesine engel olmaktadır.

8 Remzi Altunpolat'ın 2009 tarihli yazısına istinaden 2009 sonrası çalışmalar sıralanmıştır.

Oysa, toplumu kuşatan otoriter söylemlerin ve kadınlara, çocuklara ve tüm diğer ötekileştirilenlere uygulanan tahakkümün hakkıyla tartışılması için öncelikle “hegemonik erkeklik” kodlarının tartışılmaya açılması ve erkeklik normlarının ürettiği yıpratıcı ilişkilerin, erkeklerin bunlara bakışımı da içerecek şekilde, eleştirel bir gözle incelenmesi gerekmektedir. Eleştirel Erkeklik Çalışmaları, erkeklerin erkeklik imtiyazlarına eleştirel bakmalarını, aile ilişkileri içerisindeki rollerini gözden geçirmelerini ve kadınlara/çocuklara/ötekileştirilenlere uygulanan şiddetten paylarına düşenlerin farkına varmalarını sağlayacak bir perspektifi oluşturmaya çalışmaktadır.

Feminizm zaten bu amaçlar için çalışırken neden Eleştirel Erkeklik Çalışmaları diye bir alan açıldığı ve halihazırda feminizmin “toplumsal cinsiyet” kavramı varken neden bir “hegemonik erkeklik” kavramına ihtiyaç duyulduğu sorusu pekâlâ sorulabilir. Eleştirel Erkeklik Çalışmaları, feminizmin kadın tanımını oluştururken yaşadığı güçlüklerin bir benzerini deneyimlemiş ve öncelikle toplumsal cinsiyet kavramı ile erkekliklerin biyolojik sebeplerle verili kabul edilerek tektipleştirilmesine mesafe almaya çalışmıştır. Toplumsal cinsiyet kavramı, kadınlık ve erkeklik rollerinin toplumsal dinamikler tarafından belirlenmesine ve çeşitliliğe işaret etmiş ancak feminizm, bu roller arasındaki ilişkiselliği inceleyen, büyük ölçüde, erkeklerin iktidardan faydalanmaktaki ortaklıklarına vurgu yapmıştır. Eleştirel Erkeklik Çalışmaları ise erkekler arasındaki farkları inceleme nesnesi olarak belirginleştirerek normatif erkekliğin oluşumunu detaylı bir şekilde ortaya çıkarmaya uğraşmaktadır. Elli yıla yaklaşan aktivizm tarihine, erkeklerin pro-feminist/feminist desteği, barışçıl rekabet, şiddet karşıtlığı, anti-militarizm, değişen babalık gibi konularda bilinç yükseltici çalışmalar sığındığı bu alan, giderek teori ile pratiğin iç içe geçtiği bir alan haline gelmektedir.

Türkiye’de erkekliğe odaklanan ve sivil topluma yönelik çalışmalar yapan, gönüllülük esasına dayalı çeşitli oluşumlar yola çıkmışsa da, bunların hiçbiri ne yazık ki uzun ömürlü olamamıştır. Biz Erkek Değiliz İnisiyatifi (BEDİ), Rahatsız Erkekler, Erkek Muhabbeti ve Ataerkiye Karşı Erkekler adlı oluşumlar, erkeklerin erkekliklerini sorguladıkları atölye ve toplantılar düzenleyerek ve internette bloglar üzerinden çeşitli tartışmalar yürüterek eleştirel düşünceye katkı vermiş ancak uzun soluklu bir varlık gösterememiştir. Türkiye’de ağırlıklı olarak kız kardeşlik olgusuna, kadın örgütlenmelerine ve ancak bu örgütlenmelerde kadınların “gerçek” duygularını deneyimledikleri fikrine yaslanan ve ülkede şiddet uygulayan erkeklerin yarattığı sorunların yaşamsal aciliyeti nedeniyle erkeklere mesafeli duran feminist hareket ile bağ kurulamayışı, erkek hareketlerindeki örgütlenme eksikliği ve patriyarka karşıtlığını söylemden eyleme geçirmediği yetersizlikleri Türkiye’de pro-feminist/feminist erkek aktivizminin gelişmesini engellemektedir.

2013 başlarında Erkeklik Çalışmaları alanında eleştirel incelemeler yürütmek isteyen farklı disiplinlerden araştırmacılar ve aktivistler tarafından kurulan EEİİ

(Eleştirel Erkeklik İncelemeleri İnisyatifi) de Türkiye’de erkekliklerin eleştirel bir gözle ele alınmasının ve içeriden konuşulmasının feminist bir hedef olması için çalışan ve henüz “vazgeçmemiş” ender oluşumlardan biridir. EEİİ, temelde Eleştirel Erkeklik Çalışmaları’na olan ilginin ve de konuyla ilgili farkındalığın artmasını, özelde ise toplumsal cinsiyet eşitliği, cinsiyetlendirilmiş kimliklerin marjinalleşmesi, pro-feminist erkek aktivizminin, feminizm ve LGBTI+ aktivizmlerinin desteklenmesi gibi konularda çalışmalar sürdürmektedir. EEİİ, bir yandan *Masculinities Journal: A Journal of Identity and Culture/Erkeklikler Dergisi: Bir Kimlik ve Kültür Dergisi* adlı erkekler ve erkeklikler üzerine bir hakemli dergi yayımlamakta, diğer yandan da atölye çalışmaları, kongreler ve toplantılar düzenlemekten oluşan bir dizi çalışmayı da gerçekleştirmektedir.⁹ *Masculinities Journal*, makale çağrısı yaptığı ilk günden beri farklı ülkelerden ve farklı disiplinlerden birçok araştırmacıdan katkı almış ve erkekliklerin eleştirisine yönelik pro-feminist/feminist çabanın, toplumsal cinsiyet eşitliği fikrinin kuvvetlenmesi için dikkate alınması gerektiğini ortaya koymuştur.

Türkiye’de Eleştirel Erkeklik Çalışmaları, üstlendiği eleştirelilik vurgusunu her fırsatta hatırlatarak ve pro-feminist/feminist dirsek temasını talep ederek, *Queer* çalışmalarındaki ivmeden de destek alarak, patriyarka kavramını içeriden/içererek aşma (*aufhebung*) olanaklarını tartışmaya devam etmekte ve sadece akademide alan açmaya değil, pratikte de etki yaratmaya çalışmaktadır. Ancak, erkeklik odaklı kitlesel proje ve politikaların geliştirilebilmesi için, bu alanda yürütülen akademik araştırmaların yıllara yayılan kapsamlı incelemelere dönüşmesi, çok-uluslu araştırmaların bir parçası olması ve böylece kültürel karşılaştırma olanakları sunması ve hepsinden önemlisi, Eleştirel Erkeklik Çalışmaları’nın toplumsal cinsiyet araştırmalarında bir alt alan olarak Türkiye’de de kabul görmesi gerekmektedir. Erkeklerin erkeklik normlarıyla kurdukları çelişkili/çatışmalı ilişkileri dikkate almadan, iktidara ve iktidarın yeniden üretildiği kurumlara yönelik eleştirel ilgi eksik ve sonuç üretmekte yetersiz kalacaktır.

KAYNAKÇA

- AÇEV (2017) *Türkiye’de Babalığı Anlamak Serisi I: Türkiye’de İlgili Babalık ve Belirleyicileri Ana Raporu*.
- Akyüz, S. (2012) “The Social Construction of Men in Turkey” Şenel Symons (ed.) *The Routledge Intermediate Turkish Reader Political and Cultural Articles* içinde, Routledge, Londra.
- Alkan, A. ed. (2009) *Cins Cins Mekan*, Varlık, İstanbul.
- Altunpolat, R. (2009) “Türkiyede Hegemonik Erkekliğin Azameti ve Sefaleti Üzerine”, http://www.pinarselik.com/public/page_item.aspx?id=83
- Anderson, E. (2009) *Inclusive Masculinity: The Changing Nature of Masculinities*, Taylor&Francis, New York.
- Anderson, E. ve McCormack, M. (2018) “Inclusive Masculinity Theory: Overview, Reflection and Refinement”, *Journal of Gender Studies*, 27(5): 547-561 (online yayını 23 Ekim 2016).

9 *Masculinities Journal* erkekler ve erkeklikler üzerine Türkiye’deki ilk hakemli dergi olma niteliğini taşımaktadır. <http://www.masculinitiesjournal.org/>

- Atay, T. (2004) "Erkeklik En Çok Erkeği Ezer", *Toplum ve Bilim*, 101: 11-25.
- Barker, G., Dogruoz, D. ve Rogow, D. (2009) "And how will you remember me my child? Redefining fatherhood in Turkey", *Quality/Calidad/Qualité*, 19: 1-34.
- Barutçu, A. (2017) "Susunluk ve Gözetim: Devrek Kahvehanelerinde Erkeklik" Atilla Barutçu, Figen Uzar Özdemir (ed.) *Yüz Karası Değil, Kömür Karası: Zonguldak* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 151-164.
- Bernard, J. (1981) "The Good Provider Role: Its Rise and Fall", *American Psychologist* 36: 1-12.
- Beşpınar, F. U. ve Beşpınar, L. Z. (2018) "Türkiye'de Orta Üst Sınıf Laik ve Muhafazakar Kimliklerin Babalık Deneyimleri Üzerinden İrdelenmesi: Benzerlikler, Farklılıklar, Önyargılar ve Mesafeler", *Toplum ve Bilim*, 143: 5-42.
- Biricik, A. (2008) "Çürük Raporu ve Hegemonik Erkekliğin İnşası" Ö. H. Çınar, C. Üsterci (der.) *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* içinde, İletişim, İstanbul, 143-149.
- Bora, A. ve Üstün, İ. (2006) *Sıcak Aile Ortamı: Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler*, TESEV, İstanbul.
- Boratav, H. B., Fişek, G. O., Ziya, H. E. (2018) *Erkekliğin Türkiye Halleri*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Bordo, S. (1986) "The Cartesian Masculinization of Thought", *Signs* 11(3): 439-456.
- Bozok, M. (2012) "Yoksullaşma, Sağlık, Trabzonspor Taraftarlığı ve Nataşaların Gölgesinde Trabzon Erkekliği" Uğur Biryol (der.) *Kararırdı Karadeniz* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 413-444.
- Brannon, R. (1976) "The Male Sex Role: Our Culture's Blueprint of Manhood and What It's Done to Us Lately" D. S. David ve R. Brannon (ed.) *The Forty-Nine Percent Majority: The Male Sex Role* içinde, Addison-Wesley, Ma.
- Brownmiller, S. (1975) *Against Our Will*, Simon&Schuster, New York.
- Carrigan, T., R. Connell ve Lee, J. (1985) "Toward a New Sociology of Masculinity", *Theory and Society* 14(5): 551-604.
- Cengiz, K., Tol, U. U. ve Küçükkural, Ö. (2004) "Hegemonik Erkekliğin Peşinden", *Toplum ve Bilim*, 101: 50-70.
- Chodorow, N. (1978) *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*, University of California Press, Londra.
- Cockburn, C. (2007) *Buradan Baktığımızda: Kadınların Militarizme Karşı Mücadelesi*, çev. Füsün Özlen, Metis, İstanbul.
- Coles, T. (2009) "Negotiating the Field of Masculinities: The Production and Reproduction of Multiple Masculinities", *Men and Masculinities*, 12: 1.
- Connell, R. (1985) "Theorizing Gender", *Sociology*, 19(2): 260-272.
- Connell, R., ve Messerschmidt, J. W. (2005) "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept", *Gender&Society*, 19: 829-859.
- Cornwall, A. ve Lindisfarne, N. (1994) *Dislocating Masculinity*, Routledge, Londra.
- Davis, A. (1983) *Women, Race and Class*, Vintage, New York.
- de Beauvoir, S. ([1949] 1972) *The Second Sex*, Penguin, New York.
- Demetriou, D. (2001) "Connell's Concept of Hegemonic Masculinity: A Critique", *Theory and Society*, 30(3): 337-361.
- Demren, Ç. (2014) *Kahvehane Erkekliği*, Gece Kitaplığı, Ankara.
- Donaldson, M. (1993) "What is Hegemonic Masculinity?", *Theory and Society, Special Issue: Masculinities*, 22(5): 643-657.
- Douglas, M. ed. (1973) *Rules and Meanings: The Anthropology of Everyday Knowledge*, Penguin Books.
- Enloe, C. (2000) *Manevralar: Kadın Yaşamının Militarize Edilmesine Yönelik Uluslararası Politikalar*, çev. Serpil Çağlayan, İletişim, İstanbul.
- Erdoğan, İ. ed. (2011) *Medyada Hegemonik Erkek(lik) ve Temsil*, Kalkedon, İstanbul.
- Erhart, I. (2014) "United in Protest: From 'Living and Dying With Our Colours' to 'Let All the Colours of the World Unite'", *The International Journal of the History of Sport*, 31(14): 1724-1738.
- Ertürk, Y. (2015) *Sınır Tanımayan Şiddet*, Metis, İstanbul.
- Faludi, S. (1999) *Stiffed: The Betrayal of the American Men*, Putnam, New York.

- Fe dergi.* (2016) "Erkeklik" sayısı, 8(2).
- Firestone, S. (1970) *The Dialectic of Sex*, William Morrow, New York.
- Foucault, M. (1976) *La volonté de savoir (The Will to Knowledge)*, Gallimard, Paris.
- Gardiner, J. K. (2002) "Introduction" *Masculinity Studies & Feminist Theory* içinde, Columbia University Press, New York.
- Göç, M. (2013) "Kötü Tanrılar, Yitik Oğullar ve Hayalet Gemiler: Deniz Anlatılarında Erkeklik ve Varoluş Sıkıntıları", *IV. Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Kongresi Sempozyum Kitabı*, Kırıkka-le Üniversitesi, 577-585.
- Günay-Erkol, Ç. (2016) *Broken Masculinities: Solitude, Alienation and Frustration in Turkish Literature after 1970*, Central European University Press, Budapeşte ve New York.
- Hacısofaoğlu, İ. ve Bulgu, N. (2015) "Yedi Dağın Ötesindeki Çocuklar: Güreşte Erkeklik ve Şiddet" Betül Yazar (der.) *Şiddetin Cinsiyetli Yüzleri* içinde, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 113-140.
- Halberstam, J. (1998) *Female Masculinity*, Duke University Press, Durham.
- Hartmann, H. (1981) "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Toward a More Progressive Union" *Women and Revolution* içinde, South End, Boston.
- Hearn, J. (1996) "Is Masculinity Dead? A Critique of the Concept of Masculinity/Masculinities" *Understanding Masculinities: Social Relations and Cultural Arenas* içinde, Open University Press, Buckingham.
- Hearn, J. (2004) "From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men", *Feminist Theory*, 5(1): 49-72.
- Hearn, J., Pringle, K. (2006) *European Perspectives on Men and Masculinities: National and Transnational Approaches*, Palgrave Macmillan, Houndmills.
- Hearn, J. (2012) "Male Bodies, Masculine Bodies, Men's Bodies: The Need for a Concept of Gex" Bryan Turner (ed.) *Routledge Handbook of Body Studies* içinde, Routledge, New York, 307-320.
- Hearn, J. (2016) "Men Around the World: Global and Transnational Masculinities" *Masculinities and Literary Studies, Intersections and New Directions* içinde, Routledge, New York, 39-55.
- hooks, b. (1984) *Feminist Theory: From Margin to Center*, South End, Boston.
- Janeway, E. (1980) *Powers of the Weak*, Knopf, New York.
- K24. (2018) "Erkeklik sayısı", <http://t24.com.tr/k24/yazi/erkeklik,1632>
- Kandiyoti, D. (1988). "Bargaining with Patriarchy", *Gender & Society*, 2(3): 274-290.
- Kandiyoti, D. (1997) "Ataerikl Örüntüler: Türk Toplumundaki Erkek Egemenliğinin Çözümlemesine Yönelik Notlar" *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler* içinde, Metis, İstanbul, 169-180.
- Kandiyoti, D. (1997) "Erkeklik Paradoksları: Ayrımcılığın Yaşandığı Toplumlar Üzerine Bazı Düşünceler" *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler* içinde, Metis, İstanbul, 181-201.
- KAOS GL. (Mayıs 2007) "Erkeklik", 32.
- Kessler, S. J. vd. (1982) *Ockers and Disco-Maniacs*, Inner City Education Center, Sydney.
- Kırımlı, Y. (2009) "Yetişkin Olmaya İlk Adım" E. Naskali, A. Koç (der.) *İğdiş, Sünnet, Bedene Şiddet*. Kitabevi Yayınları, İstanbul, 151-163.
- Kimmel, M. (1984) "Masculinity as Homophobia: Fear, Shame and Silence in the Construction of Gender Identity" Harry Brod ve Michael Kaufman (der) *Theorizing Masculinities* içinde, Sage, California, 119-141.
- Kimmel, M. (2013) "Homofobi Olarak Erkeklik: Toplumsal Cinsiyet Kimliğinin İnşasında Korku, Utanç ve Sessizlik", çev. Mehmet Bozok, *Fe Dergi*, 5(2): 92-107.
- Kroker, A. ve Kroker, M. (1991) "Introduction" *The Hysterical Male: New Feminist Theory* içinde, MacMillan, Londra.
- Lloyd, G. (1984) *The Man of Reason*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Masson, J. M. ed. (1985) *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess, 1887-1904*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Messerschmidt, J. W. (2018) *Hegemonic Masculinity: Formulation, Reformulation and Amplification*, Rowman&Littlefield, New York.

- Messner, M. A. (1998). "The Limits of The Male Sex Role: An Analysis of the Men's Liberation and Men's Rights Movements' Discourse", *Gender and Society*, 12(3): 255-276.
- Metindoğan, A. (2015). *Fathering in Turkey. Fathers Across Cultures: The Importance, Roles, and Diverse Practices of Dads*, ABC-CLIO, Santa Barbara, 327-349.
- Micale, M. (2008) *Hysterical Men: The Hidden History of Male Nervous Illness*, Harvard University Press.
- Mosse, G. L. (1996) *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, Oxford University Press, New York.
- Millett, K. (1970) *Sexual Politics*, Doubleday, New York.
- Mitchell, J. (2000) *Mad Men and Medusas: Reclaiming Hysteria*, Penguin, Londra.
- Mitchell, J. (2011) *Kardeşler: Cinsellik ve Şiddet*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Mutluer, N. (2008) *Cinsiyet Halleri: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Sınırları*, Varlık Yayınları, İstanbul.
- Özarslan, O. (2018) *Hovarda Âlemi: Taşrada Eğlence ve Erkeklik*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özbay, C. ve Soydan, S. (2003) *Eşcinsel Kadınlar: 24 Tanıklık*, Metis, İstanbul.
- Özbay, C. (2017) *Queering Sexualities in Turkey: Gay Men, Male Prostitutes and the City*, IB Tauris, Londra.
- Özkazanç, A. ve Yetiş, E. Ö. (2016) "Erkeklik ve Kadına Şiddet Sorunu: Eleştirel bir Literatür Değerlendirmesi", *Fe Dergi*, 8(2): 13-26.
- Özyeğin, G. (2011) "Arzunun Nesnesi Olmak: Romans: Kırılğan Erkeklik ve Neoliberal Özne" Cenk Özbay, Ayşecan Terzioğlu ve Yeşim Yasin (haz.) *Neoliberalizm ve Mahremiyet: Türkiye'de Beden, Sağlık ve Cinsellik* içinde, Metis, İstanbul, 151-178.
- Özyeğin, G. (2018) "Rethinking Patriarchy through Unpatriarchal Male Desires" *Gender reckonings: New Social Theory and Reserch* içinde, New York University Press, New York.
- Psikeart*. (Mart-Nisan 2017) "Erkeklik Sayısı", 50.
- Pateman, C. (1988) *The Sexual Contract*, Polity Press, Cambridge.
- Pleck, J. ve Sawyer, J. (1974) *Men and Masculinity*, Prentice-Hall, New York.
- Pleck, J. (1981) *The Myth of Masculinity*, MIT Press, Cambridge.
- Reisman, D., Glazer, N., Denney, R. (2001) *The Lonely Crowd*, Yale University Press, New Haven.
- Rowbotham, S. (1973) *Women's Consciousness, Man's World*, Penguin, New York.
- Rubin, G. (1975) "The Traffic in Women: Notes on the Political Economy of Sex" *Toward an Anthropology of Women* içinde, Monthly Review Press, New York, 157-210.
- Rydstrom, H. (2017) "Men, Masculinities and the Conundrum of 'Gex': An Interview with Jeff Hearn", *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 25(2): 141-159.
- Sancar, S. (2005) *Hane ve Piyasa Ekseninde Erkeklik*, Metis, İstanbul.
- Sancar, S. (2007) *Demokrasi Kültürünün Cinsiyet Boyutu: Modern Erkeklik ve Cinsiyet Farkları*, Ankara Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri, 2007 (proje no. 20050908012), www.bap.ankara.edu.tr.
- Scully, D. (1990) *Understanding Sexual Violence: A Study of Convicted Rapists*, Harper Collins, Londra.
- Sedgwick, E. (1985) *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*, Columbia University Press.
- Seidler, V. J. (1997) *Man Enough: Embodying Masculinities*, Sage, California.
- Selek, P. (2008) *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sünbuloğlu, Y. der. (2013) *Erkek Millet, Asker Millet: Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Taşıtman, A. (2012) "Kutsal Erkekliğin İnşasında Bir Durak: Sünnet Ritüel" N. Gamze Toksoy (ed.) *Bellek İzleri: Kurgudan Kurama Görüntüler* içinde Kalkedon Yayınları, İstanbul, 109-129.
- Taşıtman, A. ve Toksoy, N. G. (2015) "Ceremonial Circumcision as One of the Mechanisms Which Enables the Regeneration and Intergenerational Transmission of Manhood Culture in Turkey", *Masculinities: A Journal of Identity and Culture*, 3: 156-188.
- Tokdoğan, N. (2015) "Dövüş Sporları ve Erkeklik: Tekvandoçu Erkekler ve Erkeklik Üzerine Bir Etnoğrafik Denemesi" İlknur Hacısötaoğlu, Funda Akcan ve Nefise Bulgu (ed.) *Oyunun Ötesinde: Spor Sosyolojisi Çalışmaları* içinde, NotaBene, Ankara, 231-265.

- Tong, R. (1989) *Feminist Thought*, Westview, Boulder.
- Tol, U. U. ve Taşkan, D. (2018) *AÇEV Türkiye’de Babalığı Anlamak Serisi III: Erkeklik ve Babalık Halleri*.
- Toplum ve Bilim*. (Güz 2004) “Erkeklik”, 101.
- Türk, H. B. (2015) “Şiddete Meyyalım Vallahi Dertten: Hegemonik Erkeklik ve Şiddet” Betül Yazar (der.) *Şiddetin Cinsiyetli Yüzleri* içinde, Bilgi Yayınları, İstanbul, 85-111.
- Yanagisako, S. ve Collier, J. ed. (1987) *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, Stanford University Press, California.
- Yazar, B. (2015) “Yakın İlişki İçinde Şiddeti Feminist Bakışla Yeniden Düşünmek” Betül Yazar (der.) *Şiddetin Cinsiyetli Yüzleri* içinde, Bilgi Yayınları, İstanbul, 13-53.
- Yavuz, Ş. (2015) *Toplumsal Cinsiyet ve Medya Temsilleri*, Heyamola, İstanbul.
- Whitehead, S. M. (2002) *Men and Masculinities: Key Themes and New Directions*, Polity, Cambridge.